

●
● De Tweede
● Wereldoorlog in het
curriculum

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

slo

De Tweede Wereldoorlog in het curriculum

januari 2018

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

2018 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Auteurs: Jeroen Bron, Alderik Visser

Informatie

SLO

Afdeling: O&A

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN: 7.7708.737

Inhoud

Voorwoord	5
1. Inleiding: het domein educatie	7
2. Kenmerken van de sector WOII	9
3. Kenmerken van het onderwijs po/vo	13
3.1 Het formele curriculum	13
3.2 Curriculumvernieuwing	14
4. Verbinden van de sectoren WOII en onderwijs	19
Referenties	23
Bijlagen 25	
Bijlage 1 Beschrijving van het domein Educatie	27
Bijlage 2 Referentiekader Tweede Wereldoorlog	33
Bijlage 3 WOII in het onderwijs	35
Bijlage 4 Voorbeelddoelen burgerschap	49

Voorwoord

In opdracht van het Ministerie van VWS is in 2015 de *Commissie Versterking Infrastructuur Herinnering WOII* (Commissie Cohen) ingesteld. Deze commissie heeft twee rapporten opgeleverd waarin verkenningen en voorstellen zijn gedaan voor manieren waarop de Tweede Wereldoorlog ook voor toekomstige generaties betekenis kan blijven hebben. Deze rapporten vormen de basis voor aanpassingen in de sector WOII. De collectieve ambitie van de sector WOII is “om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in de toekomst levend te houden. Kennis van deze geschiedenis helpt om conflicten in de wereld van nu te begrijpen. Inzicht in kernwaarden die toen onder druk stonden, leidt tot reflectie en een handelingsperspectief op waarden die nu belangrijk zijn” (Commissie Versterking Infrastructuur Herinnering WOII, 2015b, p.5).

De voorstellen van de commissie richten zich op vier domeinen: kennis, museaal, educatie en herdenken, eren en vieren. Voor de domeinen zijn uitvoeringsagenda's opgesteld waarin activiteiten zijn opgenomen waarmee invulling wordt gegeven aan de ambitie van de sector toegepast op het betreffende domein. Na het vaststellen van de uitvoeringsagenda's voor de verschillende domeinen is geconcludeerd dat voor het domein educatie de inbreng en de band met het onderwijs versterking behoeft. Er is daarom besloten om de uitvoeringsagenda voor dit domein voorlopig te parkeren en een werkgroep samen te stellen, bestaande uit medewerkers van de SMH 40-45 en het Nationaal Comité 4 en 5 mei, aangevuld met medewerkers van SLO om inhoudelijk en beleidsmatig de relatie met het onderwijs te borgen. Deze werkgroep fungeert als kwartiermaker voor het domein educatie en heeft zich tot taak gesteld om de relatie tussen de sector WOII en het onderwijsveld nader te verkennen. Onderdeel daarvan is om hierop een visie te ontwikkelen met daaraan verbonden opties voor het samenstellen van een uitvoeringsagenda bij het domein educatie. Deze publicatie heeft als doel om de werkgroep van informatie te voorzien over de positie van de Tweede Wereldoorlog in het curriculum en om aan te geven waar mogelijkheden liggen om de samenhang tussen onderwijs en de sector WOII te vergroten. Van deze verkenning is eveneens een publiekssamenvatting uitgebracht 'Educatieve Visie Platform WOII'.

1. Inleiding: het domein educatie

In deze publicatie worden de mogelijkheden verkend voor het versterken van het domein educatie in de infrastructuur van instellingen gericht op de Tweede Wereldoorlog, de sector WOII genoemd.

Het versterken van de herinnering aan WOII door middel van educatie vindt plaats in een beleids- en een praktijkcontext. De beleidscontext is verkend door de Commissie Versterking Infrastructuur herinnering WOII (Commissie Cohen). In het rapport *Versterking van de herinnering WOII (2015a)* is de ambitie voor het domein educatie opgedeeld in drie onderdelen:

- educatie op de scholen;
- educatie en informatie buiten de scholen (erfgoededucatie);
- infotainment en cultuur.

De Commissie Cohen omschrijft het educatie domein met de bijbehorende ambities als volgt¹:

a. Educatie op scholen.

Het doorgeven van het verhaal aan nieuwe generaties – WOII als moreel ijkpunt. WOII heeft een nadrukkelijke plek in het onderwijs – vaak verbonden met omliggende musea en gastdocenten. Dit is een prachtige en stevige basis om te koesteren.

Binnen de scholen is er echter gezien de druk op het totale curriculum niet altijd veel tijd om aan dit onderwerp te besteden. Bovendien is het nu beperkt tot het vak geschiedenis, een vak dat niet door alle leerlingen voor de hele schoolperiode wordt gekozen. Docenten zoeken tevens naar middelen om het verhaal in relatie te brengen met de actualiteit, zonder daarbij te verzanden in gevoelige actuele onderwerpen. Externe personen en externe plaatsen (*lieux de mémoire*) kunnen soms meer betekenen dan een docent in de klas.

Ambitie:

1. Het beleid ten aanzien van scholen wordt over de gehele breedte consistent ingevuld per doelgroep: curriculum (basisstof, canon), docentenopleidingen, aanvullende lespakketten, gezaghebbende vertellers (persoonlijk of inhoudelijk), lesmateriaal verbonden met passende boodschap op een relevante plek (museum/graf of ereveld/monument). Voor scholen wordt daarbij helder gemaakt welke programma's voor hun doelgroep effectief zijn en aansluiten op hun kernvragen. Waar noodzakelijk – met name voor middelbare scholen – worden aanvullend passende programma's ontwikkeld en toegepast (gezaghebbende methoden).
2. Docenten opleiden tot gezaghebbende vertellers (in de opleiding en via nascholing) en externe vertellers vinden die vanuit verschillende perspectieven uit eigen ervaring in de klas kunnen vertellen over oorlog en vrede, verbonden met de vraagstukken voor jongeren vandaag. Deze verbinding is van des te groter belang, nu het steeds minder kan via een persoonlijk getuigenis van ooggetuigen.

Bron: Commissie Versterking Infrastructuur herinnering WOII, 2015a

¹ Een beschrijving van alle drie onderdelen is opgenomen in bijlage 1.

Samenvattend zijn de ambities van de Commissie Cohen voor het onderwijs:

- i. WOII als moreel kader staat centraal.
  - o Eenduidigheid over goed en fout verschuift naar meerduidigheid. Er is een gelaagdheid van motieven, perspectieven, dilemma's en keuzes.
  - o De relatie met het heden door middel van persoonlijke, biografische en lokale geschiedverhalen over oorlog.
  - o Beginselen: verdraagzaamheid, medemenselijkheid en gelijkwaardigheid. Menselijke deugden zoals moed, empathie en weerbaarheid, maar ook willekeur, onverschilligheid, rechteloosheid en wreedheid.
- ii. Aandacht voor WOII beperkt zich niet tot geschiedenisonderwijs maar richt zich met name op het inspelen op de actualiteit en burgerschapsonderwijs.
  - o De relatie met het heden door middel van persoonlijke, biografische en lokale geschiedverhalen over oorlog.
  - o Het kiezen van meerdere perspectieven: mondiaal en lokaal, historisch en actueel, collectief en persoonlijk, slachtoffer en dader, ideologie en ideaal, democratisch en totalitaire regime.
  - o Relatie met actuele thema's: discriminatie, antisemitisme, islamofobie, radicalisering.
- iii. Mogelijkheden in het onderwijs moeten worden geordend, aansluitend op kernvragen van de doelgroep: leraren en leerlingen.
- iv. Vanuit democratische burgerschap is een samenhangend perspectief op de oorlog van belang over:
  - o de wereldwijde schaal van de oorlog;
  - o terreur tegen burgers, etnische groepen en andersdenkenden;
  - o bezetting en buitenwerkingstelling van de rechtsstaat;
  - o dekolonisatie en internationale samenwerking.

Om de ambities van de commissie Cohen te realiseren is het van belang om duidelijkheid te hebben over mogelijkheden en aanknopingspunten in het primair en voortgezet onderwijs. Daarom is ten behoeve van de werkgroep Educatie WOII een analyse uitgevoerd van het huidige onderwijsbeleid, het curriculum en beleidsontwikkelingen in het onderwijs. De weerslag hiervan wordt gevormd door dit rapport.

Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt de sector WOII nader omschreven. Hoofdstuk 3 biedt een overzicht van ontwikkelingen in het onderwijs waarin een relatie met de ambities van de sector WOII mogelijk is. In hoofdstuk 4 worden kansen voor verbindingen tussen het onderwijs en de educatie binnen de sector WOII gepresenteerd.

2. Kenmerken van de sector WOII

Er zijn in Nederland veel organisaties die op de één of andere wijze actief zijn om het verhaal van en de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend te houden.

De belangrijkste partijen zijn:

- Meer dan tachtig musea- en herinneringscentra, verenigd in of vertegenwoordigd door de Stichting Musea en Herinneringscentra 40 – 45 (www.smh40-45.nl). De stichting "behartigt de belangen van Nederlandse musea en herinneringscentra gericht op beheer, behoud, presentatie en betekenisgeving van materieel en immaterieel erfgoed van bezetting, vervolging en verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog". Ze richt zich daarbij op versteviging van de maatschappelijke positie en effectiviteit van haar participanten, door verbreding van het publieksbereik en actualisering van het aanbod.
- Het NIOD (Instituut voor Oorlogs- Holocaust- en Genocidestudies), tevens penvoerder voor het Netwerk Oorlogsbronnen (NOB: www.oorlogsbronnen.nl)
- Nationaal Comité 4 en 5 mei: (www.4en5mei.nl)
- Oorlogsgravenstichting: (www.oorlogsgravenstichting.nl). De Oorlogsgravenstichting gedenkt ongeveer 180.000 Nederlandse oorlogsslachtoffers. Dit zijn niet alleen militairen maar ook burgers: mannen, vrouwen en kinderen die hun leven verloren tijdens de Tweede Wereldoorlog of tijdens gewelddadige conflicten daarna – zoals in voormalig Nederlands-Indië. Ook Nederlandse militairen die tijdens recente vredesmissies om het leven zijn gekomen worden herdacht.
- Liberation Route Europe: www.liberationroute.nl. Liberation Route Europe is een steeds uitbreidende internationale herdenkingsroute die belangrijke mijlpalen uit de moderne Europese geschiedenis met elkaar verbindt. De route vormt een schakel tussen de belangrijkste regio's tijdens de opmars van de westelijke geallieerden tijdens het einde van de Tweede Wereldoorlog.
- Anne Frank Stichting (AFS): www.annefrank.org. De Anne Frank stichting ontwikkelt educatieve producten en programma's voor jongeren wereldwijd.
- COGIS: www.cogis.nl (kenniscentrum vervolging oorlog en geweld) en
- Netwerk 1WO2 is een initiatief van de Werkgroep 1WO2 waarin een aantal koepelorganisaties van oorlogsgetroffenen samenwerken (COVVS, het Indisch Platform en de Stichting Herdenking 15 augustus 1945), ondersteund door Cogis en Pelita, partners in Arq.

Deze organisaties zijn verenigd in het Platform Herinnering Tweede Wereldoorlog (Platform WOII). Het platform is een netwerkorganisatie (zonder rechtsvorm), gericht op samenwerking binnen en buiten de sector met als doel het gezamenlijk initiëren van sectorbrede initiatieven op het terrein van kennis, museale activiteiten, educatie en herdenken en herinneren.

"Het Platform WOII wil:

- Het brede publiek, in al zijn diversiteit, bereiken.
- Op veel plekken en met een bepaald minimaal aantal 'raakmomenten'.
- Met juiste en passende informatie en aansprekende verhalen.
- Die tot inzicht, nadenken en herdenken leiden.
- Met tastbare herinneringen en persoonlijke ervaringen.
- Op een boeiende en waardige manier.
- Die recht doet aan de ingrijpendheid van WOII.
- Waarbij duidelijk is hoe WOII mensen raakte, Nederland beïnvloedde en Europa en de wereldorde veranderde.
- En in welk opzicht WOII daardoor (on)vergelijkbaar is met andere gebeurtenissen, elders en nu."

Bron: Platform Herinnering Tweede Wereldoorlog (z.j.). *Schets van de doelstelling, inrichting, werkwijze en agenda van het Platform WOII.*

Het platform werkt met een aantal speerpunten. Eén daarvan is *Samen het verhaal vertellen*. In dat kader is het referentiekader WOII opgesteld dat beschrijft waarom de periode van de Tweede Wereldoorlog zo anders van betekening is dan andere perioden in de geschiedenis. Dit referentiekader is opgenomen in de bijlagen. In de tabel hieronder zijn enkele essentiële passages uit het referentiekader overgenomen.

"WOII kenmerkt zich door gebeurtenissen en ontwikkelingen die zo ingrijpend waren dat de herinnering aan deze oorlog nog altijd een rol speelt in onze hedendaagse samenleving en dikwijls dient als referentiepunt bij actuele maatschappelijke vraagstukken van uiteenlopende aard.

Het referentiekader geeft de volgende acht in samenhang onderscheidende kenmerken:

- De clash van de ideologieën;
- De wereldwijde schaal van het conflict;
- Het alomvattende karakter van het conflict;
- De systematische uitsluiting, terreur en genocide;
- De ondermijning van de rechtstaat en de bezetting van het eigen grondgebied;
- De herschikking van de wereldkaart en de dekolonisatie;
- De internationale samenwerking na WOII;
- WOII als cultureel maatschappelijk verschijnsel.

De relevantie van de oorlog voor de samenleving van nu moet zodanig voor het voetlicht worden gebracht, dat de oorlog niet uitsluitend als een historische gebeurtenis wordt beschouwd. Dit stelt mensen in staat zelf parallellen met het heden te leggen. Door de Tweede Wereldoorlog vanuit dit brede perspectief te benaderen, leren we over de kernwaarden die destijds onder druk stonden, en bedenken we wat die waarden betekenen voor heden en toekomst. Principes waar mensen naar leven of willen leven worden tijdens de oorlog uitvergroot. Beginselen zoals verdraagzaamheid, medemenselijkheid en gelijkwaardigheid. Maar ook menselijke eigenschappen zoals moed, empathie en weerbaarheid. Echter, willekeur, onverschilligheid, rechteloosheid en wreedheid waren

eveneens onderdeel van de oorlog. In een oorlog komen de uitersten van het menselijke gedrag in kwade en in goede zin - hoe subjectief ook - prominent aan de oppervlakte. De bedoeling met deze boodschap en uitlichting van het referentiekader is niet om het definitieve en enig juiste verhaal te vertellen. Het verhaal van WOII is een dynamisch verhaal; die dynamiek is inherent aan het belang dat heden ten dage nog steeds wordt gehecht aan de oorlog. Waar het voor het Platform WOII om gaat is: samen meer mensen bereiken om een verhaal met vele facetten op aansprekende en herkenbare wijze te vertellen en ruimte bieden voor nieuwe inzichten en nieuwe parallellen in het heden".

Bron: Platform WOII (2016). *Referentiekader Tweede Wereldoorlog, versie 1*. Zie bijlage 2.

3. Kenmerken van het onderwijs po/vo

3.1 Het formele curriculum

Onderwijs wordt gerealiseerd in de pedagogische driehoek leraar, leerling en leerstof. Van de leraar wordt verwacht dat hij/zij of zij het onderwijs aanpast aan de leerlingen en dat hij/zij zich baseert op zijn professionaliteit, de visie en ambities van de school en de landelijke inhoudelijke kwaliteitseisen: kerndoelen. Daarbij maakt de leraar gebruik van leerstof verwerkt in methodes, lespakketten, audiovisueel materiaal, tentoonstellingen en de wereld om hem heen. Leerlingen brengen hun leefwereld, leerervaringen, interesses, ambities en capaciteiten in.

Die landelijke inhoudelijke kwaliteitseisen zijn ten aanzien van het onderwijs aan 4- tot 14-jarigen (basisonderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs) sinds 2006 onveranderd. Alleen in de examenprogramma's zijn recentelijk aanpassingen gedaan.

In het basisonderwijs is kerndoel 53 van belang:

De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

M.b.t. belangrijke historische personen (WOII) wordt hierbij alleen de naam van Anne Frank genoemd. M.b.t. belangrijke gebeurtenissen (WO II) in Nederland worden slechts het begin en het einde van WOII voor Nederland genoemd. Een verbinding met de wereldgeschiedenis ontbreekt.

Met het uitkomen van de Canon van Nederland is hieraan toegevoegd: "De vensters van de canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken". Deze Canon van Nederland heeft weliswaar een wettelijke status, maar scholen hebben de vrijheid om daar op eigen wijze invulling aan te geven. De canon bevat als relevante vensters: de Tweede Wereldoorlog 1940-1945; Anne Frank; Indonesië 1945-1949: een kolonie vecht zich vrij. Onderzoek wijst uit, dat daar waar geschiedenis in het po wordt gegeven, WOII vrijwel altijd aan de orde komt.

In de onderbouw van het voortgezet onderwijs heeft kerndoel 37 betrekking op de tien geschiedenistijdvakken:

De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van deze tijdsvakken.

Deze kenmerkende aspecten worden niet nader ingevuld, behalve waar het gaat om het tijdvak wereldoorlogen, waar de Holocaust expliciet wordt genoemd.

In de examenprogramma's voor vmbo, havo en vwo komt de Tweede Wereldoorlog vrij uitgebreid aan de orde (kenmerkende aspecten 40 t/m 44; 46 en 47). Het probleem met deze programma's is wel dat geschiedenis geen verplicht vak is en dat niet alle leerlingen er voor kiezen. Met name voor bepaalde niveaus in het vmbo moet ervan worden uitgegaan dat leerlingen geen geschiedenisonderwijs krijgen. Het vak maatschappijleer daarentegen, is wel een verplicht vak voor alle niveaus. Democratie en rechtsstaat maken onderdeel uit van dit vak.

De examenprogramma's geschiedenis bevatten aspecten die aansluiten bij de rapporten van de Commissie Cohen.

- Vmbo, geschiedenis, onderdeel Historisch overzicht vanaf 1900, subonderdeel 'Ontwikkelingen in Duitsland tijdens het interbellum': parlementaire democratie, afschaffing parlementaire democratie, dictatuur, discriminerende maatregelen.
- Vmbo, geschiedenis, onderdeel Historisch overzicht vanaf 1900, subonderdeel 'De Tweede wereldoorlog in Nederland en Nederlands-Indië': bezetting, goed en fout, overleven in bezettingstijd, aanpassing en verzet; aantasting rechtsstaat.

Havo-vwo, domein B oriëntatiekennis, kenmerkende aspecten: totalitaire ideologieën; racisme en discriminatie, de Duitse bezetting van Nederland, betrokkenheid van de burgerbevolking. Een uitgebreide beschrijving van het onderwerp WOII in het geschiedeniscurriculum is te vinden in bijlage 3.

3.2 Curriculumvernieuwing

De inhoudelijke kwaliteitseisen voor het onderwijs mogen dan al jaren onveranderd zijn, in discussies in politiek en media over onderwijs is wel degelijk sprake van beweging. We noemen hier drie ontwikkelingen: de invoering van burgerschap en andere vakoverstijgende aspecten, het verschijnen van het advies *Ons Onderwijs2032* (Platform Onderwijs 2032, 2016), en het verschijnen van nieuwe leermiddelen bij educatieve uitgeverijen waarin getracht wordt de aansluiting te houden met maatschappelijke veranderingen en nieuwe inzichten.

Burgerschap en andere vakoverstijgende aspecten

Van scholen wordt geëist dat zij bijdragen aan de ontwikkeling van burgerschap. Op basis van een de sectorwetten voor primair, voortgezet en speciaal onderwijs wordt van scholen verwacht dat het onderwijs *mede is gericht op het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie*. De Inspectie van het onderwijs (2006) ziet toe op de naleving van de wet en gaat na of scholen een visie en een samenhangend aanbod op het gebied van burgerschap hebben. Daarbij onderscheidt de inspectie vier aandachtspunten:

- sociale competenties: de school schenkt aandacht aan bevordering van sociale competenties;
- openheid naar de samenleving en de daarin aanwezige diversiteit: de school schenkt aandacht aan de samenleving en de diversiteit daarin, en bevordert deelname aan en betrokkenheid bij de samenleving;
- basiswaarden en democratische rechtsstaat: de school bevordert basiswaarden en de kennis, houdingen en vaardigheden voor participatie in de democratische rechtsstaat;
- school als 'oefenplaats': de school brengt burgerschap en integratie ook zelf in de praktijk.

SLO heeft voorbeeldmatige leerplannen gepubliceerd (Bron & Van Vliet, 2012) gebaseerd op drie inhoudelijke domeinen: democratie, participatie en identiteit (zie bijlage 4). Een deel van de voorbeelddoelen zijn in verband te brengen met de ambities van de Commissie Cohen:

Democratie: houdingen

- In zijn dagelijkse handelen opkomen voor een klimaat van respect en gelijkwaardigheid, waarin iedereen zich vrij kan uiten en veilig voelt.

Democratie: vaardigheden.

- Standpunten uiten, toelichten en uitwisselen in discussie en dialoog.
- Bronnen kritisch gebruiken.
- De relevantie van democratie, rechtsstaat en mensenrechten voor zijn eigen leven beargumenteren.
- Zich voorstellingen maken van het leven in een land waarin mensenrechten niet worden nageleefd.

Democratie: kennis.

- De basisprincipes van democratie en rechtsstaat in Nederland en Europa en de daaraan ten grondslag liggende mensenrechten.
- De betekenis van de Nederlandse Grondwet, de UVRM(1) en het Kinderrechtenverdrag.
- Enkele voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven van klassieke en politieke rechten voor het dagelijks leven van mensen.

Participatie: houdingen.

- Opkomen voor een sfeer van non-discriminatie in sociale relaties.

Participatie: vaardigheden.

- De relevantie van sociaal- economische mensen- rechten voor zijn eigen leven en participatie in de Nederlandse samenleving typeren en bediscussiëren

Participatie: kennis.

- Het werk van organisaties die zich de solidariteit met de medemens, zowel hier als elders, ten doel stellen.
- Enkele voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven of kunnen voldoen aan sociaaleconomische rechten voor het dagelijks leven van mensen.

Identiteit: houdingen.

- Met anderen samenwerken ongeacht groepsidentiteit.

Identiteit: vaardigheden.

- Zich inleven in een ander in een samenleving die zich kenmerkt door diversiteit.
- Samenwerken met anderen ongeacht sociale, etnische en/ of culturele achtergronden.
- Zich inleven in situaties waarin mensen hun recht op (de ontwikkeling van) een eigen identiteit wordt ontzegd.

Identiteit: kennis.

- Enkele basiskenmerken van Nederland als multiculturele en pluriforme samenleving, waaronder het recht op een eigen identiteit voor personen en groepen.
- Het belang van socialisatieprocessen bij identiteitsvorming.
- Enkele voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven van culturele rechten voor het dagelijks leven van mensen.

Het advies *Ons Onderwijs2032*

Geschiedenisonderwijs en M&M

Het advies van Platform Onderwijs 2032 (2016) suggereert dat het onderwijs meer in leergebieden dan in vakken gegeven zou moeten worden. Onduidelijk is op welk niveau deze samenhang gerealiseerd moet worden: op het niveau van kerndoelen en eindtermen, of in de vorm van daadwerkelijke vakintegratie.

De Vereniging van docenten geschiedenis (VGN) startte direct een sterke lobby voor het behoud van geschiedenis als afzonderlijke vak, een pleidooi dat ook van veel politici en andere publieke figuren bijval kreeg. In de verdiepingfase die tussen februari en november 2016 in het proces rond Onderwijs 2032 is ingelast, is het idee van geïntegreerde vakken in ieder geval wat betreft het vo losgelaten: een steviger integratie van vakinhouden is wenselijk, maar mag niet ten koste gaan van vakspecifieke vorming. Zulke samenhang kan goed binnen het domein van de Mens en maatschappijvakken (M&M) worden gezocht en gevonden, maar ook met andere vakken kan verbinding worden gezocht. In het geval van het vak geschiedenis kan bijvoorbeeld situationeel worden gewerkt aan samenhang met talen (Nederlands), kunst/beeldende vorming, enzovoorts.

Onder de naam Curriculum.nu (www.curriculum.nu) gaat in 2018 een aantal ontwikkelteams, bestaande uit leraren en schoolleiders, aan de slag met het ontwikkelen van bouwstenen voor een nieuw curriculum. Dat moet in 2019-2020 leiden tot vaststelling van nieuwe kerndoelen en eindtermen voor het gehele funderende onderwijs. Burgerschap en het vakkencluster M&M

krijgen elk zo'n eigen ontwikkelteam. Of en in hoeverre dat team voor M&M (ingrijpende) wijzigingen zal aanbrengen in het curriculum voor het vak geschiedenis, is ongewis. Mede met het oog op de grote politiek-maatschappelijke gevoeligheid van dat vak en haar inhoud, lijken drastische wijzigingen ervan niet voor de hand te liggen.

Burgerschap

In het advies van het Platform Onderwijs 2032 kregen maatschappelijke vorming, persoonsvorming en burgerschap een steviger positie in de kern van het onderwijs dan nu het geval is. Het platform vond dat alle scholen de taak hebben om leerlingen te leren hoe een democratie werkt, wat daarin de spelregels zijn en welke normen en waarden een rol spelen. Dat is belangrijk in een samenleving met veel verschillende (religieuze) opvattingen en culturen. Het platform beschouwt de school als een belangrijke oefenplaats om burgerschapsvaardigheden in de praktijk te brengen, zoals: samen te leven en te werken, met spelregels om te gaan, een eigen mening te vormen en die van anderen te respecteren. Daarbij ontdekken leerlingen hun eigen positie in de samenleving en komen ze erachter hoe ze zelf een bijdrage kunnen leveren aan de samenleving: hun wijk, regio, land en de wereld. Het platform verwacht dat leerlingen zich op school ontwikkelen tot verantwoordelijke wereldburgers.

Vier centrale aspecten van burgerschapsonderwijs overgenomen uit het eindadvies (Platform Onderwijs 2032, 2016)

1. *Werking en belang van de democratische rechtsstaat*

Leerlingen leren hoe het politieke bestel in Nederland eruit ziet, wat er zoal in de Grondwet staat en welke democratische kernwaarden we kennen (gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en vrijheid van meningsuiting). Ook is het belangrijk dat leerlingen het belang van de democratische rechtsstaat inzien en leren hoe ze deze in stand kunnen houden.

2. *Betekenis van mensenrechten en kinderrechten voor het dagelijkse (samen)leven*

Leerlingen leren wat de mensenrechten zijn en hoe ze werken. Ook leren ze dat deze rechten overal en voor iedereen gelden en dat dat alleen mogelijk is als iedereen ze respecteert.

3. *Sociale vaardigheden en omgangsvormen*

Leerlingen leren respectvol om te gaan met mensen met verschillende achtergronden en opvattingen. Ze zijn in staat met hen in gesprek te gaan en verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen keuzes en relaties met anderen. Ze leren conflicten op te lossen door anderen in hun waarde te laten en zonder geweld te gebruiken.

4. *Maatschappelijke verantwoordelijkheid*

Leerlingen leren hoe ze op verschillende niveaus kunnen deelnemen aan de maatschappij: op school, in de wijk, in hun gemeente, in de regio, in het land en internationaal. Ook krijgen ze inzicht in de spanning die er kan bestaan tussen hun eigen belang en het algemeen belang.

Naast burgerschap zijn er meer thema's die van belang zijn binnen de maatschappelijke opdracht van de school, zoals mensenrechteneducatie, duurzaamheid, financiële educatie, mediawijsheid en internationalisering. Het Platform Onderwijs 2032 vindt het van belang deze thema's niet als losse onderdelen in het curriculum te beschouwen en benadrukt dat deze thema's een aantal gemeenschappelijke elementen hebben: respect voor anderen, verantwoordelijkheid nemen voor het eigen handelen, kritische meningsvorming en besluitvorming, waardenontwikkeling, samen leven en werken en kennis over de wereld.

Na de verdiepingsfase, waarin de plannen van het platform nader worden uitgewerkt en besproken met verschillende vakorganisaties (2016-2017) gaat in 2018 de ontwikkelfase van start.

Op last van de Tweede Kamer gaat voor persoonsvorming géén, voor burgerschap wél een ontwikkelteam van start. De teams gaan bouwstenen aanleveren voor een doorlopende leerlijn burgerschap voor het geheel van het funderende onderwijs.

Daarnaast is er op last van de zittende (demissionaire) staatssecretaris wetgeving in de maak die aan burgerschapseducatie op en door scholen een vaster fundament moet geven. Of de Eerste en Tweede kamer, de laatste in een nieuwe samenstelling, daarmee akkoord zullen gaan, is echter geen uitgemaakte zaak.

4. Verbinden van de sectoren WOII en onderwijs

Uitgangspunt

Lang is de Tweede Wereldoorlog een belangrijk, zo niet het belangrijkste ijkpunt geweest dat als waardenmeetlat in het discours in Nederland werd gehanteerd. Dit is niet voor niets. Waarden zoals rechtvaardigheid, vrijheid en gelijkheid en daarbij horende constructies als democratie en rechtstaat worden als onvervreembare verworvenheden van Nederland gezien. Bij het formuleren van een visie op educatie over de Tweede Wereldoorlog kiest het Platform WOII het buitenwerkingstellen van de rechtstaat in Nederland in 1940 als gevolg van oorlog en bezetting, als uitgangspunt. Dit betekent dat niet alleen primair kennis over deze periode voorop staat maar in gelijke mate ook het ontwikkelen van kritische denkvaardigheden, empathie, oordeelsvermogen, ethisch bewustzijn, houding en gedrag.

Universeel

Het Platform WOII wil dat het publiek, maar vooral jongeren, zelf verbanden kunnen leggen tussen wat het afschaffen van de rechtstaat in de Tweede Wereldoorlog, en de daar aan gepaarde rechteloosheid en vervolging (o.a. Holocaust) betekende en wat dat voor hen in het hier en nu betekent. Het platform wil de Tweede Wereldoorlog voor mensen die het niet hebben meegemaakt en steeds vaker ook niet oorspronkelijk uit Nederland komen betekenisvol laten zijn. Het platform wil dit bereiken door verhalen uit de oorlog met universele thema's zoals moed, opofferingsgezindheid, solidariteit en rechtvaardigheid te belichten en met deze thema's bruggen te slaan naar de belevingswereld van kinderen en jongeren van nu.

Implementatiekansen

Traditioneel vindt het onderwerp Tweede Wereldoorlog in het onderwijs vooral zijn weg naar de leerling binnen het vak geschiedenis. Het platform wil naast deze route gebruikmaken van een andere beschikbare route, namelijk die van de doelen van het onderwerp burgerschap. Op het voortgezet onderwijs wordt namelijk niet in alle klassen geschiedenis gegeven. Op het mbo helemaal niet. Maar op alle schooltypen en onderwijsniveaus 's geldt de verplichting om in de lessen invulling te geven aan het begrip burgerschap.

Wat, hoe, en waarom

De basis of het begin van de WOII leerlijn start in het po met een accent op het *wat* en het *hoe*. In het vervolgonderwijs zal steeds meer de focus op de zingevingsvraag, het *waarom*, komen te liggen, om vervolgens uit te komen bij gedrag: de wijze waarop educatie over de thema's de wijze waarop mensen in het leven staan beïnvloed.

Drie manieren

Het platform onderscheidt drie samenhangende wijzen om haar visie gestalte te geven:

1. kennis (referentiekader/geschiedenis)
2. waarden (burgerschapsthema's)
3. multiperspectiviteit (methodiek en vaardigheden)

Kennis

Het platform WOII heeft een referentiekader opgesteld (zie bijlage 3). Dit kader beoogt met een achttal kenmerken een raster te presenteren van onderwerpen die aan bod moeten komen: botsing der ideologieën, wereldwijde schaal van het conflict, alomvattend karakter van het conflict, systematische uitsluiting, terreur en genocide, ondermijning rechtstaat en bezetting, herschikking wereldkaart en dekolonisatie, internationale samenwerking en herinneringscultuur.. Het vertrekpunt voor het domein educatie is het begrip *ondermijning van de rechtstaat*.

Waarden

Met het buitenwerkingstellen van de rechtstaat in 1940 (in Nederland) ontstond een situatie van rechteloosheid, willekeur en vervolging. Deze situatie heeft haar invloed gehad op het waardenbesef in naoorlogs Europa en daarbuiten. Om in de huidige samenleving te kunnen functioneren is het belangrijk om deze geschiedenis te kennen en zich daartoe te verhouden. Burgerschapsonderwijs in Nederland omvat zowel waarden van de democratische rechtsstaat als waarden gericht op de omgang tussen mensen in een pluriforme samenleving. Onderwijs over de Tweede Wereldoorlog vanuit het perspectief van de rechtstaat kan dan ook een bijdrage leveren aan het verwezenlijken van burgerschapsdoelen.

Multiperspectiviteit

Een belangrijke waarde om samen te kunnen leven is empathie: het vermogen je te kunnen inleven in een ander. Dit betekent niet alleen dat je je kunt vereenzelvigen met een ander maar vooral dat je kunt begrijpen waarom mensen handelen zoals ze doen.

Een kernbegrip en tevens een essentiële vaardigheid in het schoolvak geschiedenis is (het omgaan met) standplaatsgebondenheid. Leerlingen moeten (her)kennen en begrijpen waardoor mensen in andere contexten en tijden anders denken en oordelen dan nu. Bij het (verplichte) schoolexamenvak maatschappijleer maken leerlingen in dit verband kennis met het begrip referentiekader .

Door het verplaatsen in een ander en door verschillende perspectieven op eenzelfde situatie te tonen worden mensen in staat gesteld zelf te onderzoeken wat motieven en redenen van handelen zijn. Dit leert hen bij zichzelf af te vragen hoe zij zelf willen handelen in een bepaalde situatie, en bevordert bovendien ambiguïteitstolerantie – het actief kunnen aanvaarden van het feit dat anderen over wezenlijke zaken soms fundamenteel anders denken.

Pedagogisch-didactische visie

Het platform wil op allerlei manieren in de samenleving de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend en relevant houden. Dit wil het platform bereiken door een keten van bewustwording door kennisoverdracht, zingeving en reflectie, en gedrag. Elke stap is onmisbaar. Om kennis te kunnen overdragen moet er eerst bewustzijn zijn van het belang van de over te dragen kennis; een context waarin die kennis kan landen. Maar kennis op zich heeft geen nut als dit niet tot inzicht leidt zodat dat kan overgaan tot gedrag.

Bewustwording door kennisoverdracht:

* Bewustwording van -en kennis over wat er in de Tweede Wereldoorlog is gebeurd en welke impact dat op mensen heeft. Vroeger en vandaag-de-dag.

Zingeving en reflectie (persoonsvormend element):

* Welke betekenis heeft de WOII voor ons in het heden, maar ook voor de toekomst? Hierbij staat de vraag centraal waarom we herinneren, herdenken en vieren.

Gedrag (moreel handelen, deugden):

* Het door kennis en zingeving beïnvloeden van gedrag. Beïnvloeden van hoe iemand in het leven staat zodat dit leidt tot gedrag waarmee de onderliggende waarden t.a.v. menselijkheid,

democratie en recht worden uitgedragen. Met andere woorden: het bijbrengen van een handelingsperspectief [kennis en vaardigheid] en handelingsbereidheid [houding].

Leerlijnen

Op de basisschool wordt over het algemeen een goede kennisbasis gelegd over de Tweede Wereldoorlog. Het is een genoemd kerndoel en aanwezig in alle geschiedenismethoden. Daarnaast is er veel additioneel materiaal beschikbaar. Zo krijgen jaarlijks ruim 200.000 kinderen (74% van alle leerlingen in groep 7) het *4 en 5 mei denkboek* en ruim 100.000 kinderen de *Anne Frankkrant*. Platform WOII wil op deze basis doorbouwen in het vervolgonderwijs (en daarbuiten).

Referenties

Bron, J., & Van Vliet, E. (2012). *Burgerschaps- en mensenrechteneducatie: Curriculumvoorstel*. Enschede: SLO.

College voor Toetsen en Examens (2016). *Geschiedenis VWO. Syllabus Centraal Examen 2018 op basis van Domein A en B van het examenprogramma*.

College voor Toetsen en Examens (2017). *Geschiedenis HAVO. Syllabus Centraal Examen 2018 op basis van Domein A en B van het examenprogramma (nader vastgesteld)*

Commissie versterking infrastructuur herinnering WOII (2015a). *Versterking van de herinnering WOII*. Z.pl.: Auteur.

Commissie versterking infrastructuur herinnering WOII (2015b). *Versterking infrastructuur herinnering WOII: Van ambitie naar gezamenlijke meerjarige uitvoeringsagenda: eindrapport*. Z.pl.: Auteur.

Inspectie van het onderwijs (2016). *Burgerschap op school: Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.

Kaap, A. van der, & Visser, A. (2016). *Geschiedenis: Vakspecifieke trendanalyse 2016*. Enschede: SLO.

Onderwijsraad (2012). *Verder met burgerschap in het onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.

Platform Herinnering Tweede Wereldoorlog (z.j.). *Schets van de doelstelling, inrichting, werkwijze en agenda van het Platform WOII*. Z.pl.: auteur.

Platform Onderwijs 2032. *Ons Onderwijs 2032: eindadvies*. Den Haag: Bureau platform onderwijs 2032.

Bijlagen

Bijlage 1 Beschrijving van het domein Educatie

(Overgenomen uit: Commissie versterking infrastructuur herinnering WOII. Eindrapport, 2015. p. 18-24)

Bewustwording van -en leren over- de geschiedenis van Nederland (het toenmalige koninkrijk der Nederlanden) in de Tweede Wereldoorlog helpt bij het beantwoorden van de vraag 'wie wij zijn, hoe wij ons verhouden tot elkaar, toen en nu'. Deze bewustwording en kennis wordt op vele manieren en momenten gecreëerd en aangereikt: door ouders en grootouders die kinderen vertellen over de Tweede Wereldoorlog en andere oorlogen. Door films en boeken, door musea en herinneringsplekken. En door herdenken. Maar vooral door school. Bijna elk kind krijgt op de basisschool, meestal rond groep 7 en 8, over de Tweede Wereldoorlog te horen. Van alle historische en maatschappelijke onderwerpen is dit onderwerp het best gewaarborgd. Kennis over de Tweede Wereldoorlog maakt onderdeel uit van de kerndoelen van het basisonderwijs. Ook voor het vak geschiedenis in het voortgezet onderwijs is dit het geval. In de bovenbouw van HAVO en VWO in het voortgezet onderwijs wordt geschiedenisles gegeven in twee van de vier profielen met gemiddeld 160 lessen per jaar. In het VMBO is geschiedenis in de bovenbouw een keuzevak. Daarnaast komen een beperkt aantal onderwerpen aan de orde in burgerschapsonderwijs zoals rechtstaat, democratie en vrijheid. Dit geldt ook voor het MBO, waar de context van de Tweede Wereldoorlog ontbreekt.

Lessen

In de lessen over de Tweede Wereldoorlog worden naast de conventionele lessen uit lesboeken vooral films, gastsprekers en (lees)boeken gebruikt. Daarnaast bezoekt een deel van de kinderen een plek van (historische) betekenis of een museum. Het recente rapport van de Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) *Oorlog en Dekolonisatie. Heroriëntatie op de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië* geeft een beeld van hoe het onderwerp in het onderwijs is belegd, zowel in het primair als in voortgezet onderwijs. Hieruit komt naar voren dat er aanpassingen aan de kennisinhoud nodig zijn omtrent Nederlands-Indië en de dekolonisatie.

Ook is er aanvullende kennisinhoud nodig om migrantengeschiedissen en geschiedenis van de herkomstlanden met de Nederlandse geschiedenis te verbinden. De combinatie van Tweede Wereldoorlog, migratie en (de)kolonisatie zijn bij uitstek thema's die zich lenen voor een transnationale benadering en voor het tonen van meervoudige perspectieven.

Verhalenvertellers

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië blijft onder meer 'levend' doordat leerlingen zich betrokken voelen bij dit verleden. Hier spelen de verhalen van ooggetuigen, waaronder veteranen, een grote rol. De professionals uit het veld van educatie over de Tweede Wereldoorlog zullen in de nabije toekomst het gemis aan de eerste generatie ooggetuigen moeten compenseren. Deze taak vereist dat zij zo goed mogelijk moeten worden gefaciliteerd om de bekende, vastgelegde en opgetekende verhalen nog beter voor het voetlicht brengen. Centraal daarbij staat dat deze (primaire) bronnen toegankelijk en bruikbaar worden gemaakt voor het onderwijs, in de vorm van digitaal audiovisueel materiaal. Ook is het belangrijk om de laatste ooggetuigen in staat te stellen als gastspreker in de klas hun verhaal te blijven vertellen. Voorwaarde is dat het onderwijs de verhalenvertellers makkelijk kan

vinden en dat de vertellers de pedagogische standaard bezitten om het verhaal verantwoord uit te dragen. Een centraal loket dat dit kan garanderen is in de maak.

Musea en plekken

Nederland kent thans ruim 80 musea en herinneringscentra die zich primair richten op het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog. De meeste presentaties in deze musea hebben een sterke focus op de bezetting van Nederland waarbij met name de lokale of regionale geschiedenis van de bezetting centraal staat. Er is over het algemeen minder aandacht voor hoe deze lokale geschiedenis zich tot de nationale en vooral internationale context verhiel, wat de motieven van de daders waren en hoe de oorlog in Nederlandse gebiedsdelen en in andere landen is beleefd. Ook wordt er in beperkte mate een relatie gelegd met hoe deze lokale geschiedenissen zich verhouden tot actuele gebeurtenissen. De meeste instellingen, maar ook veel organisaties buiten de museale sector, ontwikkelen educatieve programma's en bieden deze aan, primair ten behoeve van (scholen)bezoek. De kwaliteit ervan kan sterk wisselen. Van een uniforme kwaliteitsbeoordeling is nog geen sprake, terwijl er evenmin een sectorbrede praktijk bestaat om educatie verder te ontwikkelen door structurele kennisuitwisseling. Een deel van de musea doet dit reeds via het al langer bestaande 'Educatief Overleg'.

Brug

Educatie dient een brug te slaan tussen wat in de Tweede Wereldoorlog is gebeurd en ontwikkelingen in de samenleving nu. Naast kennisopbouw gaat het daarbij om interpretatie. In o.a. musea, op historische plekken en door herdenkingen kan op concrete en indringende wijze tijd, plaats en ervaring met elkaar worden verbonden. Vanuit de spilfunctie educatie wordt het standpunt ingenomen dat, conform de in het onderwijs aan te leren vaardigheden, het niet alleen gaat kennis maar ook om denken, reflecteren en handelen. Juist het zichtbaar maken van de verschillende perspectieven van verschillende mensen en groepen in de Tweede Wereldoorlog helpt jongeren bij het ontwikkelen van kritisch denkvermogen en burgerschapscompetenties. Dit sluit aan bij de ambitie van de instellingen om meer met onderwerpen als vrijheid, democratie en rechtstaat te willen doen. Hierdoor kunnen organisaties laten zien op welke wijze de gebeurtenissen en de verhalen over de Tweede Wereldoorlog in het heden relevant zijn. Niet alleen kennis staat daarbij centraal maar ook het aanleren van kritisch denken en hoe je te gedragen naar jezelf en anderen in een 'vrij' land. In programma's voor volwassenen spelen dezelfde aspecten een rol.

Betrekken

Uit onderzoek van het Nationaal Comité 4 en 5 mei blijkt dat mensen van niet-westerse afkomst zich op 4 mei sterker met Nederland verbonden voelen dan autochtone Nederlanders. Maar dit is niet terug te zien in de bezoekerssamenstelling in musea en centra of bij herdenkingen. Bovendien groeit de groep mensen met een niet-Nederlandse afkomst elk jaar. Het is belangrijk om hen - niet alleen via het onderwijs - in de toekomst meer bij het onderwerp te betrekken. Naast deze groep zijn er andere grote groepen die nog beter bereikt kunnen worden, zoals leerlingen uit het voortgezet onderwijs en uit het MBO. In het MBO kan aansluiting gezocht worden bij het vak Loopbaan en Burgerschap en daarbinnen aan te sluiten bij thema's als democratie, rechtstaat en vrijheid.

Uit het onderzoek komt ook naar voren dat kinderen van ouders die naar herdenkingen en musea gaan en met hun kinderen over de Tweede Wereldoorlog praten, herdenken en herinneren belangrijker vinden dan kinderen waarvan ouders dit niet doen. Het is daarom belangrijk dat iedereen die een rol speelt bij de opvoeding van kinderen, dus ouders, familie, vrienden, sportbegeleiders, gezondheidswerkers, religieuze leiders en onderwijspersoneel, wordt voorgelicht over- en betrokken bij -herdenken, vieren en herinneren. Hiertoe kunnen organisaties speciale educatieve en voorlichtende producten maken.

Leerstijl en leerlijn

Nieuwe leerstijlen ontwikkelen zich razend snel. De wijze van leren bij jongeren verandert. Dit heeft gevolgen voor formele en informele leersituaties. De uitdaging is om hier een adequaat antwoord op te formuleren met aansprekende educatieve programma's aan de hand van gezamenlijke te ontwikkelen methoden. Het begrip interactief is al lang veel meer dan dat het publiek op een knop kan drukken in een tentoonstelling. Leren gebeurt steeds meer op spelende of 'gamende' wijze. Leertheorieën zoals ervaren leren vinden steeds meer ingang in Nederlandse musea. Het is een uitdaging om verschillende leerstijlen te adopteren ten aanzien van een zo serieus onderwerp. Voor het onderwijs (basisschool en onderbouw voortgezet onderwijs) heeft de SLO beoogde leerdoelen geformuleerd voor de 21ste eeuw. Kinderen moeten leren vaardig te worden in creativiteit, in kritisch denken, in het oplossen van problemen, in communiceren, in digitale geletterdheid, in sociaal culturele vaardigheden en in zelfregulering.

Educatieve programma's met betrekking tot WOII dienen in overleg met het onderwijsveld hierop aan te sluiten en/of deze vaardigheden te helpen versterken.

Door mensen op verschillende momenten in hun leven te betrekken bij de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, verhalen te vertellen vanuit verschillende perspectieven en gericht jongeren op diverse momenten in hun schoolloopbaan en verschillende settings (sportclub, buurtvereniging etc.) te benaderen, ontstaat er een doorlopende leerlijn. Door de herhaling en aanvulling of verdieping van de onderwerpen beklijft de kennis over het onderwerp en wordt de bewustwording van het belang van het onderwerp vergroot.

Ambitie

Om in de toekomst de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in de samenleving actueel en relevant te laten zijn, moet educatie erop gericht zijn een multi-perspectief beeld van de Tweede Wereldoorlog over te brengen waarbij de focus ligt op wat deze oorlog met mensen heeft gedaan. De verschillende perspectieven (van bijvoorbeeld slachtoffers, daders, omstanders, of soldaten, burgers en verzetsmensen) zijn gekoppeld aan gebeurtenissen waarvan men kennis moet hebben wil het desbetreffende perspectief begrepen kunnen worden, zoals de inval, de bezetting, de Shoah, het verzet, collaboratie, Indië (overzeese gebiedsdelen) en de bevrijding. Het is belangrijk dat er overzicht en afstemming is over wie welke gebeurtenissen en welke perspectieven onder de aandacht brengt. Ook dient dit goed en zichtbaar te zijn voor het publiek. Hierdoor wordt ook duidelijk welke onderwerpen, gebeurtenissen en perspectieven in het totaal ontbreken of meer aandacht behoeven. De sector brede educatie moet er op gericht zijn deze lacunes in te vullen en prioriteiten af te spreken.

Door zichtbaar en invoelbaar te maken wat mensen heeft bewogen, welke waarden men belangrijk vond en welke keuzen men heeft gemaakt onder druk van oorlog en bezetting, kunnen huidige generaties, ongeacht hun afkomst, zich tot de mensen en gebeurtenissen uit het verleden verhouden. Dit helpt toekomstige generaties om de wereld beter te begrijpen en helpt hen een positief handelsperspectief in te nemen. Kennis nemen van verhalen, het verwerven van democratische vaardigheden, het deelnemen aan herdenkingen en het participeren in educatieve projecten rondom historische plekken is hiervoor onontbeerlijk.

Doorlopende leerlijn

Om mensen bij de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog te betrekken is het belangrijk om hen op verschillende momenten in hun leven op diverse manieren (vanuit en met verschillende perspectieven) te benaderen met kwalitatief goede programma's:

- Elke jongere (scholier) bezoekt minstens eenmaal een WOII museum.
- Elke jongere bezoekt tijdens zijn (middelbare) schooltijd een historische WOII gerelateerde plek.
- Elke (jong) volwassene woont minimaal eenmaal een herdenking bij. Hij/zij wordt bijvoorbeeld uitgenodigd in het jaar dat hij/zij 18 wordt en mag deelnemen aan de democratie.
- Elke ouder gaat minimaal eenmaal met zijn/haar kind(eren) naar een WOII-museum, een historische WOII plek, of een herdenking.
- Elke grootouder gaat met zijn/haar kleinkind(eren) naar een WOII-museum, een historische WOII plek, of een herdenking.
- Elke leerkracht in opleiding en docent geschiedenis/mens-en-maatschappijvakken bezoekt minstens één keer een WOII-museum of herinneringscentrum en volgt daar een educatief programma.

Professionaliteit

Om de professionaliteit van de sector te versterken is het volgende nodig:

- Een toegankelijk nationaal overzicht van waar (en wanneer) welke onderwerpen, gebeurtenissen en perspectieven aan bod komen, gevolg door een plan voor het prioriteren van onderwerpkeuze, gebeurtenissen en perspectieven (versterken, verspreiden, toegankelijk maken), lacunes in te vullen, en gebruikers/publiek hierover te informeren.
- Het versterken van educatie: door onderlinge samenwerking, door het inzetten van multi-perspectiviteit, door afstemming teneinde overlapping te voorkomen en door het uitzetten van een doorlopende leerlijn op school. Dit betekent o.a. prominenter in het voortgezet onderwijs aanwezig te zijn naast het primair onderwijs.
- Vernieuwing van educatieve programma's met onderscheid tussen cognitieve en gedragsmatige (houdingsbepalende) competenties en gepaste vertaling naar het heden. Toegankelijkheid van getuigenverslagen verbeteren.
- Het versterken van voorlichting voor een breed publiek door meer in te spelen op nieuwe manieren van informatieverwerking.
- Mensen zonder historische wortels in Nederland meer bij de Tweede Wereldoorlog in Nederland en als mondiaal conflict te betrekken.
- Gezamenlijk met behulp van experts ontwikkelen van een kwaliteitsbeoordelingssystematiek.
- Gezamenlijke deskundigheidsbevordering (inclusief doorstroming van kennis van onderzoeksinstituten naar educatie).
- Gezamenlijke digitale educatieve productontwikkeling.
- Gezamenlijke publiciteit en marketing van educatieve producten en initiatieven. Bewerking van succesvolle educatieve instellingsproducten zodat ze ook voor anderen nationaal beschikbaar komen.
- Aanpassing van nationale succesvolle educatieve producten zodat ze ook regionaal inzetbaar zijn.
- Opzetten van een digitale portal voor gevalideerd onderwijsaanbod: (educatieve) informatie over WOII is overzichtelijk en gebruiksklaar bij elkaar gezet, inclusief gastsprekers.
- Aansluiting op door het platform geïnitieerde projecten met educatieve programma's. Opzetten van een innovatieagenda.
- Instellen van een leerstoel 'Educatie van de Tweede Wereldoorlog'

Zowel het NC als de afzonderlijke musea en herinneringscentra beschikken in meer of mindere mate over professionele educatiemedewerkers. Deze medewerkers werken samen in het zogeheten Educatief Overleg. In dit sector brede overleg participeren ook organisaties als de Anne Frankstichting het Veteraneninstituut, Vredeseducatie en kleine oorlogsmusea. Het NC en de SMH zullen zoveel mogelijk dit gremium gebruiken om de educatieve doelen te bereiken. Het gremium heeft aangegeven dat hiervoor extra formatie en middelen nodig zijn. Bijvoorbeeld in de vorm van een consulent educatie.

Bijlage 2 Referentiekader Tweede Wereldoorlog

(Platform WOII versie 1. 22-4-16)

De geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog kenmerkt zich door gebeurtenissen en ontwikkelingen die zo ingrijpend waren dat de herinnering aan deze oorlog nog altijd een rol speelt in onze hedendaagse samenleving en dikwijls dient als referentiepunt bij actuele maatschappelijke vraagstukken van uiteenlopende aard. De diversiteit aan interpretaties rondom dergelijke kwesties weerspiegelt in zekere zin de verschillende perspectieven van waaruit de oorlog kan worden gezien. Deze dynamiek en verscheidenheid zijn inherent aan het belang dat heden ten dage gehecht wordt aan de oorlog.

Een aantal van de kenmerkende elementen van de Tweede Wereldoorlog worden hier gepresenteerd vanuit de overweging dat deze een plaats verdienen in een zorgvuldige weergave van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Deze kenmerken legitimeren de specifieke aandacht voor de tweede wereldoorlog. Bij het heroverwegen en/of verfijnen van historische presentaties over deze periode verdient het aanbeveling deze aspecten daar waar mogelijk te betrekken om te komen tot een evenwichtig en afgewogen geschiedverhaal.

1. Clash der ideologieën

In het begin van de twintigste eeuw concurreren drie grote ideologieën met elkaar om invloed: democratie, communisme/socialisme en fascisme. De communistische en fascistische ideologieën zijn in een aantal landen/regio's een directe bedreiging voor de vaak nog relatief jonge democratieën. Ook het sterk opkomende nationalisme in veel landen is een grote politieke en sociale (uitsluitende) factor. De ideologieën hebben een allesbepalende invloed op hoe samenlevingen worden ingericht en daarmee een direct effect op de leefwijze van burgers. De ideologieën zijn grensoverschrijdend. De leiders van deze machtsblokken bakenen invloedssferen af, sluiten allianties of gaan juist met elkaar in conflict. Dit heeft directe invloed op de aanloop, het verloop en de 'aftermath' van de Tweede Wereldoorlog.

2. Wereldwijde schaal van het conflict

Bijna alle naties in de wereld raken direct of indirect betrokken bij het conflict dat dwars door de grenzen van naties en volkeren heen loopt. Zowel economisch, politiek als militair. Door de politieke en militaire handelingen van de machtsblokken en de relaties die landen met hun koloniën verspreid over de wereld hebben is het vrijwel onmogelijk om buiten de strijd te blijven.

3. Alomvattend karakter conflict

Het conflict grijpt in op alle facetten van het dagelijks leven: zowel nationaal als internationaal, zowel individueel als collectief, zowel militair als burgerlijk. Maar ook politiek en economisch. Landen worden bezet en nieuwe machtsstructuren opgetuigd. Economieën komen vrijwel volledig in dienst van de oorlogsindustrie. Het is een totale oorlog. Burgers leiden onder geweld, honger en onderdrukking. Het conflict is alomvattend voor burgers: de oorlog en bezetting speelt zich af om de hoek of in dezelfde straat.

4. Systematische uitsluiting, terreur en genocide

De Tweede Wereldoorlog kenmerkt zich in verhouding tot andere conflicten in de 20e eeuw door op ideologie en racisme gebaseerde terreur tegen burgers (non-combattanten) en systematische, grootschalige en op industriële wijze uitgevoerde moord op Joden (de Shoah of holocaust), Sinti, Roma en andersdenkenden. Ook worden burgers om strategische overwegingen verplaatst, uitgehongerd en vermoord.

5. Ondernijning rechtstaat en bezetting

Voor eerst sinds de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden ondergaat de bevolking van Nederland en Nederlands Indië bezetting van het eigen grondgebied en de buitenwerkingstelling van de rechtsstaat. Dit leidt tot het verdwijnen van democratische instituties en de bescherming die dit burgers geeft. Met schijnrecht, rechteloosheid en willekeur als gevolg.

6. Herschikking wereldkaart en dekolonisatie

De wens tot onafhankelijkheid van koloniën wordt door de oorlog versneld en leidt tot dekolonisatie-oorlogen en de vorming van soevereine naties. Door afspraken tussen overwinnende landen ontstaan na de oorlog nieuwe landen, machtsblokken en politieke invloedssferen en politieke herschikkingen. Deze ontwikkelingen leidden ook tot wereldwijde migratiestromen die nationaal en internationaal effect hebben.

7. Internationale samenwerking

Om te voorkomen dat de wereld wederom in een grootschalig conflict stort, bijvoorbeeld door de oplopende spanning tussen het democratische en het communistische machtsblok, worden direct na de oorlog nieuwe vormen van internationale samenwerking in het leven geroepen. Bijvoorbeeld de Verenigde Naties, NAVO en de Europese Unie. Ook worden belangrijke verdragen overeengekomen zoals de internationale verklaring van de rechten van de mens. Daar tegenover wordt het Warschaupact, een verband van communistische landen, als tegenhanger van de NAVO geformeerd. Samenwerking tegen de achtergrond van de Koude Oorlog blijkt vaak moeizaam.

8. Cultureel maatschappelijk verschijnsel

Vanuit de wens herhaling te voorkomen, en/of door de grote impact van het onderwerp ontstaat een zeer invloedrijke en dynamische herinneringscultuur die doorwerkt op allerlei aspecten in onze samenleving; cultureel, psychologisch, politiek en wetenschappelijk. In een dynamische herinneringscultuur is het gepresenteerd beeld van de oorlog voortdurend aan verandering onderhevig. Dit uit zich bijvoorbeeld in literatuur, films en theater maar ook in musea en de wijze waarop op talloze plekken wordt herdacht. Ook worden gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog in het publieke discours vaak gebruikt als moreel referentiekader.

Bijlage 3 WOII in het onderwijs

Notitie SLO, 16-09-2016

Dit memo bestaat uit drie delen:

1. een beschrijving van het onderwerp WOII in het geschiedeniscurriculum po en vo;
2. een interpretatie van het WOII curriculum en een relatie met burgerschapsdoelen;
3. een samenvatting van een 'bug' analyse van WOII en de dekolonisatie van Indonesië.

1. Beschrijving van het onderwerp WOII in het geschiedeniscurriculum

Het beoogde curriculum is beschreven aan de hand van de volgende bronnen:

- kerndoelen primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs;
- de *Canon van Nederland*;
- het examenprogramma en de syllabus vmbo;
- het examenprogramma en de syllabus havo/vwo.

Primair onderwijs

In het leergebied OJW (oriëntatie op jezelf en de wereld) oriënteren leerlingen zich op zichzelf, op hoe mensen met elkaar omgaan, hoe ze problemen oplossen en hoe ze zin en betekenis geven aan hun bestaan. Leerlingen oriënteren zich op de natuurlijke omgeving en op verschijnselen die zich daarin voordoen. Leerlingen oriënteren zich ook op de wereld, dichtbij, veraf, toen en nu en maken daarbij gebruik van cultureel erfgoed. Ze ontwikkelen een historisch wereldbeeld. Dat betekent dat ze kennis hebben van historische verschijnselen in delen van de wereld en van chronologie.

De kerndoelen zijn over het algemeen zeer globaal geformuleerd. Kerndoel 52 heeft betrekking op de tien geschiedenistijdvakken. De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: jagers en boeren; Grieken en Romeinen; monniken en ridders; steden en staten; ontdekkers en hervormers; regenten en vorsten; pruiken en revoluties; burgers en stoommachines; wereldoorlogen en televisie en computer.

Deze kenmerkende aspecten worden niet nader ingevuld, behalve waar het gaat om het tijdvak wereldoorlogen, waar de Holocaust expliciet wordt genoemd.

In kerndoel 53 staat "De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis". M.b.t. belangrijke historische personen (WOII) wordt alleen de naam van Anne Frank genoemd. M.b.t. belangrijke gebeurtenissen (WOII) in Nederland worden slechts het begin van WOII, voor Nederland, genoemd en het einde van WOII in Nederland genoemd. M.b.t. het verbinden van personen/gebeurtenissen wordt er niets, expliciet, voorbeeldmatig verbonden met de wereldgeschiedenis.

Na het uitkomen van de *Canon van Nederland* is hieraan toegevoegd: "De vensters van de canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken". Deze *Canon van*

Nederland heeft weliswaar een wettelijke status, maar scholen hebben de vrijheid om daar op eigen wijze invulling aan te geven.

SLO heeft kerndoel 52 en 53 nader uitgewerkt en geconcretiseerd in Tussendoelen en leerlijnen op basis van de twintig door de commissie De Rooy genoemde kenmerkende aspecten.

Onderbouw voortgezet onderwijs

De kerndoelen zijn over het algemeen zeer globaal geformuleerd. Kerndoel 37 heeft betrekking op de tien geschiedenistijdvakken. De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: jagers en boeren; Grieken en Romeinen; monniken en ridders; steden en staten; ontdekkers en hervormers; regenten en vorsten; pruiken en revoluties; burgers en stoommachines; wereldoorlogen en televisie en computer.

Deze kenmerkende aspecten worden niet nader ingevuld, behalve waar het gaat om het tijdvak wereldoorlogen, waar de Holocaust expliciet wordt genoemd.

Na het uitkomen van de *Canon van Nederland* is hieraan toegevoegd: "De vensters van de canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken". Deze *Canon van Nederland* heeft weliswaar een wettelijke status, maar scholen hebben de vrijheid om daar op eigen wijze invulling aan te geven.

SLO heeft kerndoel 37 nader uitgewerkt en geconcretiseerd in Leerplan in Beeld op basis van de 27 (vmbo) en 37 (havo/vwo) door de commissie De Rooy genoemde kenmerkende aspecten.

Bovenbouw vmbo

Het vak geschiedenis is in geen enkele sector van het vmbo een verplicht vak. Wel is het een keuzevak in de sector Zorg en welzijn. Slechts 1% van de bb- en kb-leerlingen doet examen in het vak geschiedenis, voor gtl ligt dit percentage op 37.

Het examenprogramma van het vmbo kent drie varianten, namelijk een examen voor het vmbo- bb, een voor het vmbo-kb en een voor het vmbo-gt. Bij alle drie de examens bestaat een exameneenheid van het centraal examen (2015) uit het onderdeel "Historisch overzicht vanaf 1900", waarvan een subonderdeel betrekking heeft op inhouden rondom de Tweede Wereldoorlog.

Ontwikkelingen in Duitsland tijdens het interbellum
de gevolgen van de economische crisis voor het vertrouwen in de democratie in Europa en in het bijzonder voor Duitsland herkennen en beschrijven.
parlementaire democratie / Republiek van Weimar / Dolkstootlegende / bezetting van het Ruhrgebied (1923) / inflatie / mislukte staatsgreep door Hitler (1923) / opleven van de economie in Duitsland (Dawesplan, 1924) / Duitsland lid van de Volkenbond (1926) / Beurskrach op Wallstreet (1929) / de wereldwijde economische crisis / Duitsland extra zwaar getroffen
de belangrijkste ontwikkelingen in nazi-Duitsland, als voorbeeld van een extreemrechtse totalitaire staat, herkennen en beschrijven.
kenmerken van het nationaalsocialisme in Duitsland en overeenkomsten en verschil met het fascisme in Italië / machtsovername (1933) / afschaffing parlementaire democratie / dictatuur / Führer (principe) / terreur / gelijkschakeling / totalitair / censuur / propaganda / indoctrinatie / vervolging van tegenstanders / geheime politie / persoonsverheerlijking / herbewapening / gebruik maken van bestaand antisemitisme / rassenleer / rassenwetten / discriminerende maatregelen / Kristallnacht (1938) / vervolging van 'niet-arische' bevolkingsgroepen en van politieke tegenstanders / concentratiekampen / naziorganisaties: NSDAP / SA / SS / Gestapo / Hitlerjugend / Bund Deutscher Mädel

Buitenlandse politiek: Lebensraum / Heim ins Reich / conferentie van München (1938) / Appeasementpolitiek / Anschluss (1938) / niet-aanvalsverdrag (1939)
Ontwikkelingen in Nederland tijdens het interbellum
de kenmerkende gebeurtenissen en ontwikkelingen in Nederland herkennen en in het juiste tijdsgewricht plaatsen en toepassen.
crisistijd / werkloosheid / stempelen / werkverschaffingsprojecten / aanpassingspolitiek / gevolg van de economische crisis voor de democratie / opkomst van de NSB / handhaving neutraliteit

De Tweede Wereldoorlog algemeen
de oorzaken, begin, verloop en afloop van de Tweede Wereldoorlog herkennen, noemen en beschrijven.
oorzaken: onvrede over armoede / werkloosheid en de bepalingen van het Verdrag van Versailles (wens tot revanche, meer grondgebied, herbewapening) versterken in Duitsland nationalistische gevoelens
begin: inval van Duitsland in Polen (1939)
verloop: Blitzkrieg / slag om Engeland / Operatie Barbarossa (aanval op de Sovjet-Unie in 1941) / oorlog in Azië: Pearl Harbor (1941) / keerpunt: slag bij Stalingrad (1942-1943) / D-Day (6-6-1944) / tweefrontenoorlog
kenmerken: 'moderne' wapens en soort oorlogvoering / totale oorlog / veel slachtoffers (veel meer burgerslachtoffers dan in Eerste Wereldoorlog) / bombardementen op steden / propaganda / censuur / massamoorden / Holocaust / gaskamers
afloop: Duitse overgave (mei 1945) / Japanse overgave na atoombommen op Hiroshima en Nagasaki (aug. 1945) / einde Tweede Wereldoorlog / ontdekking vernietigingskampen
de bondgenootschappen van As-mogendheden en Geallieerden herkennen en noemen.
As-mogendheden: Duitsland, Italië en Japan
Geallieerden: Groot-Brittannië, Sovjet-Unie (vanaf 1941), Verenigde Staten (vanaf 1941)
de volgende personen herkennen, noemen en deze in de tijd plaatsen.
Churchill, Roosevelt, Stalin
Jaartallen
1939, 1941, 1942-1943, 6-6-1944, 1945
De Tweede Wereldoorlog in Nederland en Nederlands-Indië
de kenmerkende gebeurtenissen en ontwikkelingen in Nederland herkennen en in het juiste tijdsgewricht plaatsen en toepassen.
mobilisatie / Duitse inval (10 mei 1940) / bombardement op Rotterdam / capitulatie
bezetting / Nederlandse regering en koningshuis in ballingschap
NSB / Jodenvervolging / Februaristaking (1941) / deportaties (via doorgangskamp Westerbork naar vernietigingskampen zoals Auschwitz) / collaboratie / aanpassing en verzet / 'goed en fout' / landverraders / censuur / gedwongen tewerkstelling / razzia's / onderduiken / persoonsbewijzen / overleven in bezettingstijd / distributiesysteem met bonkaarten / Spoorwegstaking (1944) / Hongerwinter
kenmerkende gebeurtenissen en ontwikkelingen in Indonesië herkennen en in het juiste tijdsgewricht plaatsen en toepassen.

1942: Japanse bezetting van de Nederlandse kolonie Indonesië / kampen / dwangarbeid / Indonesisch nationalisme
operatie Market Garden / slag om Arnhem (1944) / bevrijding van Nederland (5 mei 1945) / bevrijding van Indonesië (15 augustus 1945).
Jaarlijkse herdenkingen: 4 mei dodenherdenking / 5 mei Dag van de Vrijheid
de kenmerkende gebeurtenissen en ontwikkelingen in de Nederlandse staatsinrichting herkennen en beschrijven.
aantasting rechtsstaat / gelijkschakeling

Bovenbouw havo/vwo

Het examenprogramma geschiedenis voor havo en vwo bestaat uit vijf domeinen, waarvan één domein (B) over oriëntatiekennis gaat. Dit domein is onderverdeeld in tien tijdvakken met in totaal 49 kenmerkende aspecten waarvan er zes betrekking hebben op de (aanloop naar) de Tweede Wereldoorlog:

- de rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie;
- het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme;
- het voeren van twee wereldoorlogen;
- racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden;
- de Duitse bezetting van Nederland;
- verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering.

In de syllabus is een deel van deze kenmerkende aspecten nader uitgewerkt in de historische context Duitsland. (CvTE, 2016, 2017).

Welke factoren leidden tot de ondergang van de Republiek van Weimar, 1919-1933?

De Republiek van Weimar maakte van Duitsland een parlementaire democratie. De basis van deze democratie was wankel door de machtsstrijd tussen democraten en groepen die een einde wilden maken aan de parlementaire democratie, zoals de oude conservatieve elite, extreemrechtse groepen en communisten. De leiders van de Republiek probeerden door middel van een vreedzame politiek weer aanzien te krijgen in Europa. Een groot deel van de Duitse bevolking had echter weinig vertrouwen in de politieke leiders van de Republiek omdat deze verantwoordelijk werden gehouden voor de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog en het Verdrag van Versailles uit 1919. Bovendien slaagden zij er lange tijd niet in de grote politieke en vooral economische problemen op te lossen. De herstelbetalingen drukten zwaar op de economie en leidden in 1923 tot een grote economische en politieke crisis. Mede door hulp van de Verenigde Staten begon een voorzichtig economisch herstel en konden tussen 1924 en 1929 redelijk stabiele regeringen worden gevormd.

De Amerikaanse Beurskrach van 1929 legde de zwakte van de Duitse economie bloot. Van de ontstane politieke instabiliteit profiteerde vooral de nationaalsocialistische partij, de NSDAP, onder leiding van Adolf Hitler. Mede door het redenaarstalent van Hitler, grootscheepse propaganda en paramilitair machtsvertoon, groeide de NSDAP uit tot een massapartij. Het Duitse volk werd economisch herstel beloofd, verwerping van het Verdrag van Versailles, een einde aan de chaos en verdeeldheid van de Weimar-republiek en sterk leiderschap. Hierdoor zou Duitsland weer de plaats op het wereldtoneel krijgen waar het, volgens Hitler, recht op had.

Na door de NSDAP gewonnen verkiezingen en met steun van de conservatieve elite werd Hitler in 1933 benoemd tot rijkskanselier. Meteen na zijn aantreden begon hij met de opbouw van een totalitair regime. Met de machtigingswet zette het parlement zich buiten spel en kwam de Republiek van Weimar ten einde.

Voorbeelden:

- Spartakus-opstand (1919)
- Dawesplan (1924)
- Rijksdagbrand (1933)

Welke gevolgen had het nationaalsocialisme voor Duitsland en Europa, 1933-1945?

Onder leiding van Hitler werd met terreur, censuur en Goebbels' propaganda de Duitse samenleving genazificeerd. Mede door het economisch herstel en de verwerping van het Verdrag van Versailles kregen de nazi's steeds meer steun van de bevolking. Tot de eerste slachtoffers behoorden politieke tegenstanders van het regime, waaronder de communisten, al snel gevolgd door degenen die vanwege ras, fysieke eigenschappen, seksuele geaardheid of anderszins evenmin pasten in de Duitse 'Volksgemeinschaft'.

In zijn buitenlandse politiek richtte Hitler zich aanvankelijk op de aansluiting van Duitstalige gebieden, maar streefde hij uiteindelijk naar een totale etnische herschikking van Europa waarin het Aarische ras moest overheersen. Groot-Brittannië probeerde met de politiek van *appeasement* oorlog te voorkomen. Maar toen Hitler, gedekt door de Sovjet-Unie, in 1939 Polen binnenviel, verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk aan Duitsland de oorlog. De door Duitsland snel veroverde gebieden werden onderworpen aan het naziregime, maar het optreden van de bezetter verschilde sterk in West- en Oost-Europa. In juni 1941 viel Duitsland de Sovjet-Unie binnen. Dit verbond het radicaal anticommunisme van de nazi's met hun racistisch wereldbeeld en leidde tot vernietiging op grote schaal. Tijdens deze aanval begon de genocide op de joden in de onderworpen gebieden.

De ommekeer aan het oostfront vond plaats na de door Duitsland verloren Slag bij Stalingrad. In juni 1944 bereikten de geallieerden de definitieve doorbraak in het Westen. Gezamenlijk trokken de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en Groot-Brittannië op tegen Duitsland. Toen in mei 1945 Berlijn was ingenomen door de Russen eindigde de totale oorlog met een totale nederlaag voor Duitsland. De toekomst van Duitsland lag nu in handen van de geallieerden.

Voorbeelden:

- Instelling Rijkscultuurkamer (1933)
- Ingebruikname concentratiekamp Dachau (1933)
- Neurenberger wetten (1935)
- Conferentie van München (1938)
- Wannseeconferentie (1942)

2. interpretatie van het WOII curriculum en een relatie met burgerschapsdoelen De Tweede Wereldoorlog

Uit het rapport [Oorlog en dekolonisatie](#) dat SLO in opdracht van VWS en OCW ontwikkelde, zijn de in deel 1 genoemde formele onderwijsinhouden herordend tot een samenhangend verhaal over WOII (A), de dekolonisatie van Indonesië (B) en zijn suggesties toegevoegd voor het leggen van een relatie tussen WOII en de dekolonisatie en burgerschapsdoelen (C).

A. De Tweede Wereldoorlog

1. *Oorzaken Tweede Wereldoorlog*
  - het verdrag van Versailles;
  - de economische crisis van de jaren dertig.

2. *De Duitse Bezetting van Nederland*
  - bezetting, de Duitse bezettingsmacht;
  - onvrijheid/ onderdrukking, gedwongen tewerkstelling;
  - verwoesting, massavernietigingswapens;
  - oorlogsslachtoffers, leed, Hongerwinter, voedselgebrek;
  - capitulatie/ overgave, bevrijding.

3. *Jodenvervolging (en die van zigeuners en homoseksuelen)*
  - Jodenhaat/ antisemitisme, Holocaust, concentratiekampen, doorgangskamp Westerbork, Davidster, 'voor Joden verboden';
  - vervolging van o.a. Joden, zigeuners en homoseksuelen (racisme, discriminatie, segregatie/ Joden getto's, genocide).

4. *Fascisme en nationaal socialisme*
  - NSDAP (Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij);
  - NSB (Nationaal- Socialistische Beweging).

5. *De houding van de Nederlandse bevolking*
  - aanpassing, collaboratie/ collaborateurs, meelopers, profiteurs, verzet/ verzetsstrijders.

6. *Propaganda en communicatiemiddelen*

7. *(Tweede) Wereldoorlog, oorlog, geallieerde strijdkrachten, krijgsgevangenen*

8. *Namen*
  - Anne Frank; dagboek van Anne Frank: Het Achterhuis (onderduiken);
  - Adolf Hitler.

9. *Herdenken en Vieren*
  - herdenking Tweede Wereldoorlog, Dodenherdenking, Bevrijdingsdag, D-day.

Uit deze opsomming blijkt dat de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog groot is. Vanuit het perspectief van de geschiedenis van Nederland zijn de belangrijkste aspecten waaronder de Jodenvervolging gedekt. Vanzelfsprekend zijn er altijd onderwerpen die sterker aangezet of aangevuld kunnen worden, zoals over het verzet, belangrijke verzetsstrijders of de verschillende kampen in Nederland.

B. De dekolonisatie van Nederlands-Indië

1. *Vormen van verzet tegen het West- Europese imperialisme*
  - kolonialisme, koloniale relatie Nederland – Nederlands-Indië, koloniale verhoudingen;
  - onafhankelijkheidsstreven/ onafhankelijkheidsstrijd/ vrijheidsstrijd, onafhankelijkheid, dekolonisatie.

2. *Verloop*
  - Japanse bezetting(smacht);
  - onafhankelijkheidsverklaring: zelfbeschikkingsrecht;
  - politionele Acties/ Koloniale Oorlog: gebruik van geweld, excessen, bloedbad;
  - internationale druk op Nederland;
  - de Molukse kwestie, KNIL (Koninklijk Nederlands- Indisch Leger);
  - spijt, spijtbetuiging (Minister van BuZa Bot), 'aan de verkeerde kant van de geschiedenis staan', leed betrokkenen.

3. *Namen*
  - Soekarno, Hatta.

Uit deze opsomming kan worden geconcludeerd dat de aandacht voor de dekolonisatie, zeker in vergelijking met de Tweede Wereldoorlog, beperkt is. Bovendien is het aanbod onvolledig en achterhaald.

C. suggesties voor burgerschapsdoelen

In het rapport Oorlog en dekolonisatie zijn twaalf hedendaagse thema's met een morele dimensie zijn geselecteerd. Het gaat om de volgende thema's.

1. *Vrijheid*
  - klassieke vrijheidsrechten, grondwettelijke vrijheden;
  - zijn deze absoluut of relatief? Wat is de ondergrens?

2. *Parlementaire democratie*
  - kiezen van de eigen regering;
  - hoe maken we gebruik van dit recht?

3. *Rechtsstaat*
  - bescherming tegen de overheid;
  - een verdachte is onschuldig totdat het tegendeel is bewezen.

4. *Mensenrechten*
  - politiek, sociaaleconomisch en cultureel;
  - recht op (de ontplooiing van een) eigen identiteit;
  - mensenrechten zijn ondeelbaar en gelden voor iedereen

5. *Oorlog (spanningen en conflicten) en vrede*
  - Internationale samenwerking (in het bijzonder de Europese Unie en de Verenigde Naties) en rechtsorde;
  - wat het betekent om in een oorlogsgebied te leven.

6. *Discriminatie*
  - vrijwaring van discriminatie, gebod niet te discrimineren;
  - antisemitisme en andere vormen van discriminatie.

7. *Racisme*

- bestrijding van racisme;
- wanneer in de geschiedenis ras een criterium voor discriminatie is geweest.

8. *Ethiek*

- de scheidslijn tussen 'goed' en 'kwaad';
- herkennen van standplaatsgebondenheid/ 'mindset' hierin.

9. *Solidariteit*

- houding ten opzichte van onderdrukte, bedreigde en achtergestelde medemensen, houding ten opzichte van Joodse medemensen voor, tijdens en na de oorlog.

10. *Empathie*

- je openstellen voor anderen door de ander proberen te begrijpen en je niet te laten leiden door vooroordelen en stereotyperingen.

11. *Samenleven in een pluriforme en multiculturele samenleving*

- samenleven met (groepen van) mensen met verschillende culturele en/ of etnische achtergronden;
- respectvol omgaan met verschillen in opvattingen en overtuigingen: wat is je/ de ondergrens?

12. *Leven in een dictatuur, onder autoritaire regimes en met totalitaire ideologieën*

- over het belang van mensenrechten wordt verschillend gedacht;
- wat betekent het om te leven in een omgeving waarin sommige/ de meeste mensenrechten niet worden nageleefd?

3. Samenvatting rapport Oorlog en dekolonisatie

Het rapport doet verslag van een project waarin is verkend hoe de Tweede Wereldoorlog - inclusief de Holocaust- en de dekolonisatie van Nederlands-Indië voorkomen in het curriculum. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen het beoogde curriculum: visie en bedoelingen van het leerplan, uitgewerkt in documenten en materialen; het uitgevoerde curriculum: het-leerplan-in-actie in de feitelijke school- en klassenpraktijk en percepties van leraren daarover; en het gerealiseerde curriculum: de ervaringen en resultaten van leerlingen. De aanleiding van dit project is de transitie die momenteel gaande is waarbij, als gevolg van het wegvallen van de generatie getuigen, herinnering geschiedenis wordt. Wat betekent dit voor de wijze waarop we in het onderwijs aandacht willen besteden aan deze tijdperiode en kan daarbij een relatie worden gelegd met doelen voor burgerschapsonderwijs?

Beoogd curriculum

Het beoogde curriculum in de zin van het onderwijsaanbod dat scholen geacht worden te realiseren, is versnipperd. In dit rapport zijn relevante elementen uit documenten met een verplichtend karakter gebruikt om tot een samenhangend verhaal te komen van de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië.

Voor het beoogde curriculum van de bovenbouw van vmbo en havo-vwo geldt dat de eisen die aan het onderwijs in deze sectoren worden gesteld bestaan uit examenprogramma's die zijn uitgewerkt in syllabi. Deze syllabi zijn nagenoeg geheel uitgewerkt in de onderwijsmethoden voor de bovenbouw. Een belangrijk aandachtspunt is dat slechts een deel van de leerling nog

geschiedenisonderwijs volgt, variërend van 1% in de lagere niveaus van het vmbo tot 65% in de havo. Voor de onderwerpen de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië geldt dat deze slechts een klein deel van het examen uitmaken en dat in het geval van de dekolonisatie bovendien sprake is van een keuzethema.

Het communale, voor alle leerlingen in Nederland van toepassing zijnde beoogde curriculum voor de Tweede Wereldoorlog, de dekolonisatie van Nederlands-Indië en voor hedendaagse thema's met een morele dimensie is hieronder samengevat.

De Tweede Wereldoorlog

Het onderwijsaanbod voor de Tweede Wereldoorlog kan als volgt worden opgebouwd: 1) oorzaken van de Tweede Wereldoorlog; 2) Duitse Bezetting van Nederland; 3) Jodenvervolgging waaronder antisemitisme en de Holocaust en vervolging van Sinti en Roma (zigeuners) homoseksuelen en anderen; 4) fascisme en nationaalsocialisme; 5) houding van de Nederlandse bevolking; 6) propaganda en communicatiemiddelen; 7) Tweede Wereldoorlog en de geallieerde strijdkrachten; 8) belangrijke namen: Anne Frank, Adolf Hitler; en 9) herdenken en vieren.

Uit deze opsomming blijkt dat de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog groot is. Vanuit het perspectief van de geschiedenis van Nederland zijn de belangrijkste aspecten waaronder de Jodenvervolgging gedekt. Indien het wenselijk is om het huidige beoogde curriculum te herzien dan is sterk de vraag of het dan moet gaan om het toevoegen van kenniselementen, gezien de druk die er ook nu al is op het curriculum. Beter is het om te verkennen hoe in het curriculum de relatie met hedendaagse burgerschapsthema's beter zichtbaar kan worden gemaakt met vaardigheids- en houdingsdoelen (zie verderop).

De dekolonisatie van Nederlands-Indië.

Op basis van de synthese van de kerndoelen, tijdvakken en canonvensters wordt de volgende indeling van het beoogde curriculum voorgesteld: 1). vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme (waaronder kolonialisme), onafhankelijkheidsstrijd; 2) verloop, waaronder Japanse bezetting (smacht); onafhankelijkheidsverklaring; politieke acties, de Molukse kwestie, spijtbetuiging; 3) belangrijke namen: Soekarno, Hatta.

De aandacht voor Nederlands-Indië en de dekolonisatie is beperkter dan de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog en is deels achterhaald. Onze kijk op de rol van de Nederlandse staat gedurende de vrijheidsstrijd van de Indonesiërs is veranderd.

Hedendaagse thema's met een morele dimensie

Naast een analyse van het beoogde curriculum zoals dat is vastgelegd in formele documenten, is ook verkend of een relatie wordt gelegd tussen de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië en aan burgerschapsvorming ontleende thema's vrijheid; parlementaire democratie; rechtsstaat; mensenrechten; oorlog (spanningen en conflicten) en vrede; discriminatie; racisme; ethiek; solidariteit; empathie; samenleven in een pluriforme en multiculturele samenleving; leven in een dictatuur, onder autoritaire regimes en met totalitaire ideologieën. Deze thema's kunnen een rol spelen bij het actualiseren van de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië en zijn daarom meegenomen in de analyses.

Onderwijsmethoden

Onderwijsmethoden maken onderdeel uit van het beoogde curriculum. Op basis van bovenstaande opsommingen van inhoud en over de Tweede Wereldoorlog, de dekolonisatie van Nederlands-Indië en de hedendaagse thema's zijn methoden geanalyseerd. We noemen hier de belangrijkste bevinden.

Tweede Wereldoorlog

Uit de methode-analyses blijkt dat de methoden overwegend alle aspecten uit het beoogde curriculum bevatten. Alleen ontbreekt bij behandeling van de Tweede Wereldoorlog soms het onderdeel 'herdenken en vieren' en bij Nederlands-Indië het onderdeel 'vervolg en gevolg'. Daarnaast leggen methoden verschillende inhoudelijke en didactische accenten.

Dekolonisatie

Vrijwel alle methoden gaan uitgebreid in op de voorgeschiedenis van de dekolonisatie van Nederlands-Indië bij het deelaspect 'kolonialisme en verzet'. Dat is in het primair onderwijs wat betreft 'de Japanse bezetting en capitulatie' en in het voortgezet onderwijs (onderbouw) slechts in één methode het geval. In de methoden in het basisonderwijs is er dus meer aandacht voor het deelaspect 'kolonialisme en verzet'.

Ten aanzien van het deelaspect 'de weg naar Indonesische onafhankelijkheid' behandelen twee van de vier methoden in zowel het primair onderwijs als het voortgezet onderwijs (onderbouw) expliciet de drie deelaspecten 'onafhankelijkheidsverklaring Indonesië: 17 augustus 1945', 'koloniale oorlog: twee politieke acties' en 'internationale druk'. De andere methoden beperken zich eerder tot alleen het noemen of afbeelden van deze deelaspecten.

In het deelaspect 'vervolg op de dekolonisatie' is er nagenoeg geen aandacht voor de deelaspecten 'de Molukse kwestie' en 'Nieuw Guinea'. In het aspect 'De veelkleurigheid van de Nederlandse samenleving' wordt de komst van groepen uit het vroegere Nederlands-Indië van vlak na de Tweede Wereldoorlog veelal in één adem genoemd met die van de Surinamers, gastarbeiders en later asielzoekers. Voor de deelaspecten 'spijtbetuiging' en het 'herdenken en vieren: 15 augustus' Indiëherdenking is geen aandacht in de methoden.

Concluderend kan worden gesteld dat de voorgeschiedenis van de dekolonisatie het meeste aandacht krijgt in de methoden. Dat wordt minder als het gaat om uitgebreide aandacht voor de weg naar een onafhankelijk Indonesië. Nog weer minder aandacht is er voor het vervolg op en gevolgen van de dekolonisatie.

Hedendaagse thema's en morele aspecten

Uit de analyses van de methoden van het primair onderwijs blijkt dat het per methode erg uiteenloopt welke actuele thema's en morele aspecten in het basismateriaal worden behandeld. De thema's oorlog (spanningen en conflicten) en vrede, discriminatie en racisme, ethiek en solidariteit en empathie krijgen in de meeste methoden aandacht. Uit de analyses blijkt dat de thema's vrijheid, parlementaire democratie, rechtsstaat, mensenrechten, samenleven in een pluriforme en multiculturele samenleving en leven in een dictatuur, onder autoritaire regimes en met totalitaire ideologieën nauwelijks naar voren komen bij de behandeling van de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië.

De methoden voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs gaan in meer of mindere mate in op actuele thema's en morele aspecten. Deze staan meestal in bepaalde vragen in het werkboek, maar soms wordt er in het lesboek ook aandacht aan actuele thema's besteed in de vorm van een bron. De meeste thema's komen heel af en toe terug in de methoden. Het is wisselend welke thema's aangehaald worden. De thema's ethiek en solidariteit en empathie krijgen wel veel aandacht in de methoden.

In elke methode van de bovenbouw van het voortgezet onderwijs wordt een aantal actuele thema's en morele aspecten behandeld. De methoden verschillen op dit punt wel van elkaar. Het valt op dat er verreweg de meeste aandacht is voor solidariteit en empathie. Ook de thema's discriminatie en racisme, oorlog (spanningen en conflicten) en vrede worden vaker aangehaald in methoden maar in verhouding tot ethiek en solidariteit en empathie minder.

Uitgevoerd curriculum

Context

De Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië maken deel uit van het geschiedeniscurriculum. Dit vak komt in het primair onderwijs maar mondjesmaat aan de orde, ongeveer een uur in de week, maar wel voor alle leerlingen. In de onderbouw van het voortgezet onderwijs is meer tijd beschikbaar, ook voor deze sector geldt dat de kerndoelen gericht op historisch bewustzijn voor alle leerlingen gelden. In de onderbouw verkiezen veel vmbo's het leergebied mens en maatschappij boven de afzonderlijke vakken aardrijkskunde en geschiedenis. In de bovenbouw is het vak geschiedenis niet meer voor alle leerlingen een verplicht vak. Als gevolg hiervan had (situatie 2013) minder dan de helft van alle leerlingen na het vijftiende jaar nog geschiedenis in het pakket. In het vmbo wordt geschiedenis alleen aangeboden als keuzevak. Er zijn vmbo scholen die het vak niet aanbieden. In havo en vwo is geschiedenis een verplicht vak in twee van de vier profielen en verder een keuzevak. Bovendien is de koloniale relatie Indonesië – Nederland een keuzethema voor het vmbo schoolexamen. Leraren kunnen ook een andere keuze maken.

Leraren over methoden

Uit interviews met leraren blijkt dat leraren primair onderwijs aangeven dat bij de behandeling van de Tweede Wereldoorlog in methoden veel minder aandacht is voor de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië en de dekolonisatie van dat land. Leraren in het voortgezet onderwijs menen dat inhouden van de Tweede Wereldoorlog in de methoden wel op een juiste wijze aangeboden worden. Net als hun collega's van het primair onderwijs vinden zij het een omissie dat er onvoldoende aandacht is voor de dekolonisatie van Nederlands-Indië en het ontstaan van Indonesië.

De behandeling van de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië

De geïnterviewde leraren primair onderwijs geven aan geschiedenis een belangrijk van te vinden in de vorming van burgers. Daarbij is de Tweede Wereldoorlog een belangrijk onderdeel van hun geschiedenisonderwijs en dat hun leerlingen geïnteresseerd zijn in onderwerpen die betrekking hebben op de Tweede Wereldoorlog. Leerlingen uit andere culturen hebben meestal minder voorkennis en affiniteit met het onderwerp de Tweede Wereldoorlog.

Leraren in het voortgezet onderwijs geven aan dat de Tweede Wereldoorlog een essentieel onderdeel is van hun geschiedenisonderwijs. Vanuit meerdere invalshoeken benaderen zij dit onderwerp. Leraren geven aan dat ze de leerlingen duidelijk maken dat geschiedenis gaat om waarheidsvinding vanuit een mondiaal perspectief. Ze leren hun leerlingen kritisch te denken en zich bewust te zijn dat zij en het vak geschiedenis te maken hebben met standplaatsgebondenheid.

De geïnterviewde leraren uit het voortgezet onderwijs bespreken alle onderwerpen, dus ook onderwerpen zoals de Holocaust. Een enkele leraar geeft daarbij aan dat met name in klassen met bijna alleen leerlingen met een migrantenachtergrond, bepaalde onderwerpen gevoelig liggen. Sommige leerlingen hebben door hun afkomst, hun religie en hun nieuwsvergaringswijze een andere kijk op bepaalde historische onderwerpen. Hierdoor kan soms heftige discussie ontstaan, maar de leraren geven allemaal aan dat ze alle onderwerpen op een 'objectieve wijze' behandelen. Geen van de geïnterviewde leraren slaat onderwerpen over.

Tegelijkertijd lijkt er sprake te zijn van een tendens om het vak geschiedenis minder exclusief nationaal in te vullen, en meer op te schuiven richting een eurocentrisch of algemeen internationaal perspectief. Dat biedt mogelijkheden om meer aan te sluiten bij de diversiteit in de leerlingenpopulatie.

Leraren in het primair onderwijs geven aan het belangrijk te vinden om bij de lessen over de Tweede Wereldoorlog een museum, een historische instelling of een monument te bezoeken. Een relatie leggen tussen het hedendaagse herdenken of herinneren met de lesstof vinden ze eveneens belangrijk. Tevens geven ze aan dat het organisatorisch (logistiek en tijd) en financieel moeilijk is om met leerlingen buitenschoolse activiteiten te ondernemen zoals een bezoek te brengen aan tentoonstellingen, musea en herdenkingsplaatsen. Onder de geïnterviewde leerlingen (vo) zijn de meningen over museumbezoek en gastlessen verdeeld. Leerlingen (po en vo) hechten aan filmpjes en documentaires. Het gebruik van nieuwe media neemt toe. Niet alleen door het aanbod van uitgevers, maar ook door ontwikkelingen waarbij het huiswerk bestaat uit digitale lessen en het bekijken van instructiefilmpjes.

Leraren in zowel het primair als het voortgezet onderwijs geven aan dat de Tweede Wereldoorlog in methoden uitgebreid behandeld wordt, maar een deel van de leraren meent dat de dekolonisatie van Nederlands-Indië meer aandacht verdient in methoden en lessen. Daarnaast lijkt de dekolonisatie voor leerlingen ver van hen af te staan en hebben ze weinig voorkennis. Het hangt van de docent af of er extra aandacht (buiten de methode om) geschonken wordt aan de dekolonisatie.

De leraar en hedendaagse thema's

De geïnterviewde leraren geven aan dat waar mogelijk een relatie wordt gelegd met actuele thema's en morele kwesties zoals racisme, antisemitisme, discriminatie, leven in een rechtsstaat, vrijheid en democratie. Met name morele aspecten en ethische dilemma's spreken tot de verbeelding van leerling en leraar. Ze zorgen voor diepgang en kunnen bijdragen aan verinnerlijking van de thematiek. De leraar kan hier het verschil maken. Belangrijk is de constatering dat leraren voldoende het belang van een ruime behandeling inzien; ze vinden zelf dat ze voldoende daarop gericht zijn en vinden ook voor de toekomst deze thematiek van belang. Daarbij staan overigens ook andere vakken ter beschikking, zoals levensbeschouwing, maatschappijleer of filosofie.

Bij de behandeling van de Holocaust bemerken de geïnterviewde leraren uit het primair onderwijs overwegend een grote interesse bij leerlingen voor dit onderwerp; van weerstand tegen dit onderwerp was in de klassen van de geïnterviewde leraren primair onderwijs geen sprake. Leraren vinden het belangrijk daarbij een lijn door te trekken naar het hedendaagse racisme, discriminatie, het leven in vrijheid en democratie.

Een aantal leraren vindt het lastig om de stof te verdiepen met morele aspecten die ook vandaag de dag onderwerp van discussie zijn, zoals respect en tolerantie. Men heeft niet altijd het juiste gereedschap in huis, of voelt zich hiervoor niet voldoende zeker of bekwaam. Sommige leraren geven aan dat ze het moeilijk vinden om leerlingen te bereiken. 'Antisemitisme speelt heel erg', zo geeft een leraar aan. Leraren zijn op dit punt soms handelingsverlegen. Hoe pakt je zoiets nu aan? Daarbij is het een uitdaging om 'moeilijk te bereiken leerling' te bereiken.

Als knelpunten ervaren leraren dat het lesrooster of het curriculum niet altijd voldoende ruimte biedt, de tijdsdruk is groot. In de bovenbouw, met name de havo, is de tijdsdruk nog groter. Ruimte voor verinnerlijking van de lesstof door leerlingen is dan moeilijk te vinden. Een docent geeft aan: *'persoonlijke geschiedenissen vind ik belangrijk'*. Deze komen blijkbaar meer 'binnen

bij de leerling'. Echter docenten in de bovenbouw komen bijna niet toe aan actieve werkvormen / activiteiten welke nodig zijn voor verinnerlijking. Het is *'klaarstomen voor het examen... en daar word je op afgerekend'* (aldus een docent).

Gerealiseerd curriculum

Leraren hebben de indruk dat leerlingen bovengemiddelde interesse hebben in de Tweede Wereldoorlog. Zij zien ook dat leerlingen vaak al over enige voorkennis beschikken, bijvoorbeeld door documentaires in de media of de eigen familiegeschiedenis. Er zijn echter maar weinig gegevens beschikbaar over het resultaat van het aangeboden onderwijs. In dit onderzoek is gebruik gemaakt van examengegevens van Cito. Uit analyses van de examenresultaten blijkt dat de vragen over de Tweede Wereldoorlog ten opzicht van andere geschiedenisonderwerpen met bovengemiddeld resultaat worden gemaakt. Dit beeld wordt bevestigd in de interviews met leraren en ook uit de gesprekken met leerlingen blijkt dat zij meer interesse tonen voor de Tweede Wereldoorlog dan voor andere historische onderwerpen. Over Nederlands-Indië is veel minder te zeggen: dit onderwerp maakt een te klein deel uit van de onderzochte examengegevens. Ook wordt door leraren en leerlingen niet gezegd dat dit onderwerp beter wordt gemaakt dan andere onderwerpen.

Leerlingen

Er zijn een beperkt aantal gesprekken gevoerd met leerlingen in het primair onderwijs en in de havo. Die leerlingen gaven aan wel over enige voorkennis te beschikken van de Tweede Wereldoorlog, door filmpjes en ook door verhalen van thuis. De leerlingen afkomstig van een school voor primair onderwijs konden al aangeven dat het verschil tussen goed en fout in de oorlog niet altijd eenvoudig te maken is. De leerlingen uit de bovenbouw van de havo lieten weten dat ze op het onderwerp de Tweede Wereldoorlog meestal goede cijfers konden behalen, omdat ze er veel van wisten. De leerlingen konden aangeven dat in de onderbouw de nadruk meer op kennisvergaring lag en in de bovenbouw meer op inzicht.

Bijlage 4 Voorbeelddoelen burgerschap

Primair onderwijs

De school wil met leerlingen werken aan de volgende houdingen, vaardigheden, kennis en inzichten:

	Democratie	Participatie	Identiteit
Houdingen (willen)	1. Conflicten op vreedzame wijze oplossen. 2. Zich gedragen vanuit respect voor anderen en algemeen aanvaarde waarden en normen. 3. De rol van gezagsdragers bij het oplossen van conflicten respecteren. 4. <i>Actie ondernemen om in de eigen gemeenschap mensen- en kinderrechten op het gebied van vrijheid, veiligheid, gelijkheid en respect te realiseren.</i>	5. Vanuit betrokkenheid samen werken aan een sociaal en ruimtelijk stimulerende en aangename leef-, speel- en leeromgeving.	6. Zich medeverantwoordelijk voelen voor het recht op eigen ontplooiing en die van anderen. 7. Een serieuze en respectvolle dialoog met anderen aangaan.
Vaardigheden (kunnen)	8. Eenvoudige informatie op hoofdzaken begrijpen. 9. Eigen mening met anderen bespreken. 10. Accepteren dat eigen opvattingen niet altijd worden gedeeld. 11. <i>Het belang van mensen- en kinderrechten in het eigen leven typeren en bediscussiëren</i>	12. Deelnemen aan discussie en overleg. 13. Een verbetering in de klas of school meehelpen te organiseren en initiëren. 14. Bijdragen aan het maken en uitvoeren van regels en afspraken in de klas en op school. 15. <i>Zelf verantwoordelijkheid nemen om mensen- en kinderrechten in de eigen omgeving te beschermen.</i>	16. Zich in opvattingen en gevoelens van anderen inleven. 17. Samenwerken met anderen ongeacht sociale, etnische en/of culturele achtergronden. 18. Verschillen en overeenkomsten tussen mensen zien en waarderen. 19. In concrete situaties discriminatie en uitsluiting herkennen.
Kennis (inzicht hebben in)	20. Rechten en plichten die kinderen in een democratische samenleving hebben. 21. Enkele hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger. 22. Het verschijnsel dat er in een democratie verschillen in opvattingen zijn.	23. Hoe mensen met elkaar positief kunnen communiceren 24. <i>Rechten van het kind om aan het gemeenschapsleven deel te nemen</i>	25. Hoofdzaken van geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen 26. <i>Rechten van het kind om een eigen identiteit te ontplooiën</i> 27. <i>Dat mensen- en kinderrechten voor iedereen gelden</i>

Onderbouw vo en vmbo bovenbouw

De school wil met leerlingen werken aan de volgende houdingen, vaardigheden, kennis en inzichten:

	Democratie	Participatie	Identiteit
Houdingen (willen)	1. Conflicten op vreedzame wijze oplossen en de rol van gezagsdragers daarbij respecteren. 2. Bewustzijn ontwikkelen t.a.v. het omgaan met de verhouding tussen individuele en algemene belangen. 3. In zijn dagelijkse handelen opkomen voor een klimaat van respect en gelijkwaardigheid, waarin iedereen zich vrij kan uiten en veilig voelt.	4. Betrokkenheid bij en bijdragen aan een sociaal en ruimtelijk stimulerende en aangename leef- en leeromgeving in de school en de directe omgeving. 5. Opkomen voor een sfeer van non-discriminatie in sociale relaties. 6. Zich inzetten voor een maatschappelijk nut.	7. Een respectvolle en serieuze dialoog met anderen aangaan. 8. Respect tonen en zich medeverantwoordelijk voelen voor de eigen ontplooiing en die van anderen. 9. Reflecteren op de eigen opvattingen en gedragingen in relatie tot algemeen aanvaarde waarden en normen. 10. Met anderen samenwerken ongeacht groepsidentiteit.
Vaardigheden (kunnen)	11. Standpunten uiten, toelichten en uitwisselen in discussie en dialoog. 12. Bronnen kritisch gebruiken. 13. Veilig omgaan met sociale media. 14. Accepteren dat eigen opvattingen niet altijd worden gedeeld. 15. De relevantie van democratie, rechtsstaat en mensenrechten voor zijn eigen leven beargumen-teren. 16. <i>Zich voorstellingen maken van het leven in een land waarin mensenrechten niet worden nageleefd.</i>	17. Basale sociaal-communicatieve vaardigheden toepassen. 18. Verschillen in rollen en posities die mensen t.o.v. elkaar bekleden actief hanteren (alleen vmbo). 19. Verbeteringen in klas, school of eigen leefomgeving meehelpen te organiseren en initiëren. 20. <i>De relevantie van sociaal-economische mensen-rechten voor zijn eigen leven en participatie in de Nederlandse samenleving typeren en bediscussiëren.</i>	21. Zich inleven in een ander in een samenleving die zich kenmerkt door diversiteit. 22. Samenwerken met anderen ongeacht sociale, etnische en/ of culturele achtergronden. 23. Zich inleven in situaties waarin mensen hun recht op (de ontwikkeling van) een eigen identiteit wordt ontzegd.
Kennis (inzicht hebben in)	24. De basisprincipes van democratie en rechtsstaat in Nederland en Europa en de daaraan ten grondslag liggende mensenrechten. 25. De betekenis van de Nederlandse Grondwet, de UVRM(1) en het Kinderrechtenverdrag. 26. <i>Enkele voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven van klassieke en politieke rechten voor het dagelijks leven van mensen.</i>	27. Vormen van communicatie. 28. Gedeelde en verschillende rollen, taken, posities en verantwoordelijkheden van mensen op school; alleen vmbo: en in werksituaties. 29. het werk van organisaties die zich de solidariteit met de medemens, zowel hier als elders, ten doel stellen. 30. <i>Enkele voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven of kunnen voldoen aan sociaal-economische rechten voor het dagelijks leven van mensen.</i>	31. Enkele basiskenmerken van Nederland als multiculturele en pluriforme samenleving, <i>waaronder het recht op een eigen identiteit voor personen en groepen.</i> 32. Het belang van socialisatieprocessen bij identiteitsvorming. 33. <i>Enkele voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven van culturele rechten voor het dagelijks leven van mensen.</i>

Havo/vwo

De school wil met leerlingen werken aan de volgende houdingen, vaardigheden, kennis en inzichten:

	Democratie	Participatie	Identiteit
Houdingen (willen)	1. Oplossingsgericht omgaan met tegengestelde belangen en opvattingen. 2. Bewust omgaan met de verhouding tussen individuele en algemene belangen. 3. Opkomen voor de kernwaarden van de democratie. 4. <i>Beseffen dat ieder mens over onvervreembare rechten beschikt.</i>	5. Betrokkenheid bij en bijdragen aan de kwaliteit van de sociaal- menselijke omgeving en de fysiek- ruimtelijke omgeving (leefbaarheid). 6. Opkomen voor mensen om volwaardig in hun samenleving te functioneren.	7. Respect tonen en zich (mede)verantwoordelijk voelen voor: a. de eigen ontplooiing; b. de ontplooiing van anderen, hier en elders; c. de kwaliteit van samenlevingen. 8. Kritisch reflecteren op de eigen opvattingen en gedragingen in relatie tot algemeen aanvaarde waarden en normen. 9. <i>Opkomen voor menselijke waardigheid en gelijke behandeling voor iedereen.</i>
Vaardigheden (kunnen)	10. Informatievaardigheden toepassen. 11. Standpunten uiten, verantwoorden, uitwisselen en bijstellen in discussie, debat en dialoog. 12. Kritisch omgaan met bronnen. 13. De relevantie van democratie, rechtsstaat en mensenrechten voor zijn eigen leven beargumenteren.	14. Sociaal- communicatieve vaardigheden toepassen. 15. Een verbetering in de omgeving organiseren en initiëren. 16. Regels en afspraken maken en uitvoeren. 17. Reflecteren op de notie burgerlijke ongehoorzaamheid.	18. Rolnemingsvaardigheden toepassen in een samenleving die zich kenmerkt door diversiteit. 19. Samenwerken met anderen ongeacht achtergronden.
Kennis (inzicht hebben in)	20. De basisprincipes van democratie, rechtsstaat <i>en mensenrechtenverdragen</i>. 21. De relatie burger - staat op het gebied van rechten en plichten. 22. De rol van de Europese Unie en de Verenigde Naties. 23. <i>Het feit dat mensenrechten universeel en ondeelbaar zijn.</i>	24. Mogelijkheden van participatie in diverse samenlevingen. 25. Concreet gehanteerde spelregels in democratische samenlevingen. 26. <i>Mensenrechten op het gebied van participatie en bestaanszekerheid.</i>	27. Kenmerken van pluriforme samenlevingen, waaronder Nederland. 28. Het gedachtengoed van inspirerende voorvechters voor vrijheid en rechtvaardigheid uit verschillende culturen. 29. <i>Discussies over universaliteit van mensenrechten versus cultureel relativisme.</i>

Als landelijk kenniscentrum leerplanontwikkeling richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldsmaterialen, conferenties en rapporten.

Hoofdlocatie
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Nevenlocatie
Aidareef 4
3561 GE Utrecht

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
E info@slo.nl
www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)
 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)